ŠIME JURIĆ

PREGLED POVIJESTI KNJIŽNICA

22957

UDK 902(091)

Sgn. 03.52/39

BIBLIOTEKA SAVEZA KNJIŽNICA NR HRVATSKE RE 3

ŠIME JURIĆ

PREGLED POVIJESTI KNJIŽNICA

S KRATKIM PRIKAZOM RAZVOJA PISMA I KNJIGE

KULTURA
ZAGREB, 1956.

v. broj 30. 826

Predavanja održana na Tečaju za knjižničare šk. god. 1954—55 u Zagrebu

UVOD

Bibliotekom ili knjižnicom naziva se veća ili manja zbirka knjiga, sređena po nekom principu tako, da se može iskorištavati, a namijenjena upotrebi manjeg ili većeg broja čitača. Sama riječ »biblioteka« grčkog je porijekla; sastavljena je od riječi *βιβλίον* biblion, što znači: knjiga i riječi *θήκη*, theke, što znači otprilike: spremište. Biblioteka je dakle spremište, čuvalište knjiga. Hrvatska riječ »knjižnica« zabilježena je prvi put, čini se, u doba reformacije, u protestantskom prijevodu »Proroka« (1564.).

Za svaku je knjižnicu nužno dvoje: 1) da sabire i čuva knjige, 2) da svoje blago sredi i obradi tako, da se ljudi mogu njime koristiti. Ako su knjige nabacane bez reda i mogućnosti orijentacije u njima, takva se zbirka knjiga ne može nazvati knjižnicom.

Značenje knjižnica u kulturnoj povijesti čovječanstva vrlo je veliko. Čuvajući knjige, te najvažnije spomenike pisane kulture i omogućujući ljudima, da se njima koriste, knjižnice su učinile tokom stoljeća neocjenjivih usluga civilizaciji i kulturi čovječanstva. Ali dok je s jedne strane razvoj kulture i civilizacije bio omogućen postojanjem pisanih spomenika i knjižnica čuvarica spoznaja prošlih generacija, dotle su s druge strane same knjižnice uvijek bile odraz kulturnog stupnja svoga vremena. Shvaćanje uloge knjižnica nije u svim vremenima bilo jednako. Ono se razvijalo i mijenjalo prema datim historijskim prilikama i okolnostima. Uloga, koju su one vršile u određenom društvu, možda bolje nego bilo koja druga pojava karakterizira kulturne prilike i težnje dotičnog društva. Život njihov uvijek je bio usko povezan s najraznovrsnijim čimbenicima društvenog

života, isto tako s ekonomskim i socijalnim kao i s kulturnim i političkim pojavama. Radi toga se povijest knjižnica ne smije smatrati nečim izoliranim, izvan ostalog društvenog zbivanja, već je treba uvijek promatrati u sklopu svih ostalih pojava, kao sastavni dio opće povijesti čovječanstva.

Povijest knjižnica bavi se istraživanjem o postanku i sudbini pojedinih knjižnica, o ulozi, koju su one odigrale u sredini, u kojoj su postojale, o zaslugama, koje imaju za izgradnju kulture pojedinaca, skupina, pojedinih naroda i čovječanstva uopće. Osim toga ona ulazi u unutarnji život samih knjižnica pa ispituje njihov način poslovanja, postupke sabiranja, čuvanja i uređenja pojedinih knjižnica. Ovi postupci nisu nipošto bili jednaki u svim vjekovima, već su se mijenjali prema vrsti pisaćeg materijala i prema obliku knjige kao i prema vrstama i namjeni sakupljenih knjiga.

Poznavanje povijesti knjižnica knjižničaru će dobro doći u njegovu radu. Ono će mu pomoći da se koristi iskustvima i dostignućima prošlih generacija i da se čuva njihovih pogrešaka. Ono će osim toga pridonijeti, da s mnogo više ljubavi i smisla pristupi odgovornom poslu knjižničara i da zna cijeniti značenje svoga rada svijestan doprinosa, koji na ovom sektoru čini za opće kulturnu izgradnju kako naše zemlje i našeg naroda, tako preko njega i svega ostalog čovječanstva.

Da bismo međutim mogli pratiti i pravilno ocijeniti razvoj knjižnica kroz vjekove, potrebno je da se prethodno bar u najglavnijim crtama upoznamo s dvjema drugim važnim kulturnim pojavama, koje su najuže povezane s knjižnicama i njihovim životom, bez kojih uopće ne bi ni bilo knjižnica. Te su pojave: *pismo*, to najznačajnije sredstvo sporazumijevanja među ljudima, i *knjiga*, rezultat i proizvod ljudske svijesti, ljudskih ruku i pisma.

Što je pismo, kako je ono nastalo, kako se razvijalo, koje su najvažnije vrste pisma, kako je izgledala knjiga kroz stoljeća, kako se izrađivala, na kakvom se materijalu pisala, kako je došlo do otkrića pomičnog tiska, kako se on razvijao kroz vjekove, sve su to pitanja, koja direktno zasijecaju i u povijest knjižnica. Radi toga potrebno je da knjižničar, komu je rad s knjigama struka, njegova specijalnost, bude načistu s osnovnim pojmovima ovih znanosti, jer će jedino na taj način moći da sagleda u pravoj i jasnoj slici i ostale probleme iz povijesti knjižnica.

KRATAK PREGLED POVIJESTI PISMA

Razni načini sporazumijevanja među ljudima. Postanak govora.

Ljudi se služe čitavim nizom različitih sredstava, da se sporazumiju među sobom. Na prvome mjestu i najvažnije sredstvo jest *govor* (usmena riječ), a onda njezin vidljivi lik — *pismo*. Osim toga ljudi upotrebljavaju još mnoštvo drugih načina i sredstava u ovu svrhu. Ta različita sredstva upotrebljavaju isto tako kulturni kao i primitivni narodi. S mnogima od tih sredstava susrećemo se u svakodnevnom životu, znamo dobro, što ona znače, a pri tome i ne mislimo, da su to ustvari zamjene za govorni ili pisani tekst, kojim nam se obično saopćuje neki sadržaj. Evo nekoliko takvih sredstava međusobnog sporazumijevanja: različiti znakovi od drva, kamena, metala i sl., zastave, slike, razni zvukovi, svjetlosni znakovi, pokreti tijela i t. d. Među ova sredstva spadaju također uzlovno pismo, t. zv. kipui ili quipos, kojim su se služili stari stanovnici Perua, zatim t. zv. wampuni, pismo od nanizanih loptica, zrnja, školjki, komadića metala i sličnih predmeta, kojim su se služila indijska plemena u Sjevernoj Americi, naši raboši i rovaši (zarezotine i znakovi u drvu) i t. d. Ali od svih nabrojenih sredstava za sporazumijevanje svakako su najvažniji govor (jezik) i njegov vizuelni lik — pismo. Zato nam se ovdje na prvom mjestu postavlja pitanje, što je zapravo govor, i kako su ljudi počeli da govore.

O postanku govora postoje različita mišljenja počevši od nenaučnog shvaćanja Biblije do modernih teorija o oponašanju zvukova u prirodi, o spontanim

zvukovima i t. d. Rezimirajući teorije i rezultate istraživanja pojedinih istaknutih modernih učenjaka, današnja napredna nauka o jeziku (lingvistika) dovodi početak i razvoj govora u najtješnju vezu s radom i radnom djelatnosti čovjeka. Drži se, da je prvo sporazumijevanje ljudi bilo pomoću gesta, pokreta ruku, a tek, kad su ruke postale zauzete radom, da su ljudi za sporazumijevanje upotrebili druge organe, koje su mogli kretati (jezik, usta). Sam govor počeo je krikovima, kod kojih glasovi nisu bili artikulirani (t. j. nisu bili jasno odijeljeni suglasnici i samoglasnici). Pojedini krik značio je cijelu rečenicu. S razvitkom rada ljudi su postepeno naučili govoriti ne samo isprekidanim glasovima, već povezanije. Podjela rada dala je poticaj daljnjem razvoju mišljenja i govora. Razvija se sposobnost izražavanja odvojenih misli i pojmova i konačno javlja se govor neovisan o radu.

Donedavno se u nauci o jeziku mislilo, da je u početku bio jedan zajednički prajezik ili najviše nekoliko jezičnih skupina, iz kojih se razvilo mnoštvo kasnijih govora. Danas se međutim razvoj jezika zamišlja u obliku piramide, koja stoji na svojoj osnovici ili, drugim riječima uzima se, da je u početku postojalo veliko mnoštvo sitnih, međusobno izoliranih primitivnih jezika, koji su se tek tokom vremena sjedinjavali u veće skupine: plemenske, međuplemenske i narodne jezike. Prema ovome bi t. zv. jezične porodice nastale tek kao rezultat ovoga spajanja.

Postanak pisma

Poslije govora najvažnija pojava u kulturnoj povijesti čovječanstva nesumnjivo je pismo. To je najznačajnija tekovina, koju je stekao čovjek tokom svoga razvitka. Bez pisma se ne da ni zamisliti ljudski napredak. Pismo je omogućilo čovjeku da sačuva svoje misli od zaborava, da zabilježi iskustva pojedinaca i generacija i da ih preda daljim generacijama. Zato je s pravom rečeno, da je pismo glavni nosilac

kulture. Ono je luč, koja nam osvjetljava tamne putove daleke prošlosti čovječanstva. Ima i drugih spomenika, koji su veoma značajni, ali nam oni ne govore ni izdaleka tako jasnim govorom kao pisani spomenici. Zbog toga je s punim pravom povijesna nauka uzela kao jedini kriterij, gdje svršava prethistorija, a počinje historijsko doba jednog naroda, pojavu prvoga pisanog spomenika o tom narodu.

Pismo je važno i u mnogim drugim pogledima za život pojedinih naroda. O značenju njegovu za podržavanje narodne svijesti dovoljno je da spomenemo slučajeve vizigotskog pisma i naše glagoljice.

Postavlja se pitanje: kako i kad je nastalo pismo. Ni na ovo pitanje ne može se decidirano odgovoriti. Kao većina kulturnih fenomena sigurno je, da ni pismo nije rezultat otkrića jednoga dana, nego plod dugoga razvitka i sazrijevanja ljudske misli i prakse.

Biološki je utvrđeno, da je kod ljudi, kao i kod mnogih životinja (na pr. majmuna, papiga i dr.) urođen veoma jak nagon za imitiranjem, oponašanjem. Jedan od oblika toga nagona jest čovjekova potreba za likovnim prikazivanjem onoga, što mu je osobito zapalo za oko ili zaokupilo njegovu pažnju (dokaz: spontano šaranje i crtkaranje male djece, nesvijesno crčkanje odraslih od nervoze i sl.). Poticani ovim nagonom, ljudi su vrlo rano u toku svoga razvitka počeli izražavati svoje misli pomoću raznih crteža. Najstarije sačuvane takve crtarije padaju u paleolitik ili starije kameno doba (doba Krapinskog čovjeka). Te su crtarije sačuvane u spiljama, a znanost ih zove *petroglifi* ili »znaci na kamenu«. Osobito su poznati crteži iz spilja kod Altamira u Španjolskoj, iz raznih spilja u južnofrancuskoj pokrajini Dordogne, pa oni iz Jämtlanda u Švedskoj. Starost se ovih crteža cijeni na 40.000—25.000 godina. Paleolitski petroglifi odaju često vanredne slikarske talente i velik smisao za realističko prikazivanje životinja. Slične crtarije susreću se i poslije paleolitika gotovo u svim epoha-

ma prethistorijskog doba, a i kod današnjih primitivnih naroda. Ovi su crteži najvećim dijelom za nas zagonetke, iako ima više pokušaja da se protumače. Dok se neke od tih crtarija drže pukom igrarijom, črčkanjem, koje je zadovoljavalo čovječju potrebu za igrom, za zadovoljenjem njegovih crtačkih sklonosti, dotle se neke već mogu shvatiti, da su crtane u svrhu saopćivanja nečega drugim osobama. Prema tomu ovi bi posljednji crteži predstavljali prvi početak pismenog saopćivanja t. zv. *slikovno* ili *piktografsko pismo*. Ovo je pismo neka vrst »priča u slikama«. Pojedina slika ili crtarija prikazuje čitavu misao, a niz slika, niz događaja. Slikovno pismo bilo bi dakle prvi stadij pisma, koje čovječanstvo poznaje. Ovo se pismo pojavilo u različito doba na različitim točkama

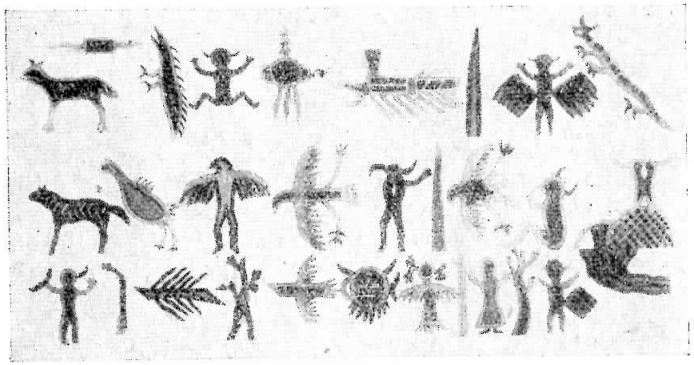

SLIKOVNO PISMO
T. zv. kekinovin indijanskih plemena Čipeva.

naše zemlje potpuno nezavisno jedno od drugoga. Zbog toga je ono na raznim mjestima vrlo različito. Ali, kolikogod nemaju ta pisma historijski jedinstven početak, sva ona imaju stanovito nutarnje logičko jedinstvo, naime podvrgnuta su svuda više ili manje istim zakonima razvoja, ma da nisu sva prošla sve

faze ovog razvoja. Evo otprilike razvojnog toka svakog pisma, koje se javilo samostalno i razvijalo spontano bez drugih utjecaja:

Najprije se pojavi slikovno pismo, u kom slika ili znak (t. zv. piktogram) označuje cijelu rečenicu. Tokom vremena, iz generacije u generaciju, uslijed češće upotrebe, pojedine slike postaju konvencionalni opće usvojeni znakovi. Kako bi preciznost u crtanju oduzimala previše vremena, slika se pomalo svodi samo na poteze, koji su neophodno potrebni, da se predmet prepozna. Umjesto da se crtaju sve linije jednog predmeta, slika se pojednostavnjuje i ograničava samo na nekoliko poteza. Tako nastaju novi znakovi, koji ne predočuju sve detalje predmeta, nego daju samo njegovu osnovnu ideju, njegove konture. Za razliku od piktograma, koji su čiste slike, ove nove pojednostavnjene slike zovu se ideogrami.

Novi znak nije više slika — priča, već znak za određeni pojam. Kažemo, da je pismo ušlo u svoju drugu fazu i postalo *pojmovno* ili *ideografsko pismo*. Ideogrami su, kao što smo rekli, za pisanje jednostavniji, a budući da su i oni konvencionalni, razumljivi su svakome, tko ih jednom nauči. Kod obje ove faze pisma govor ili riječ nije nimalo važan element. Izgovor tu ne igra nikakvu ulogu. Zbog toga piktografsko i ideografsko pismo mogu čitati bez poteškoće i ljudi, koji govore različitim jezicima. Pojedini naime narodi jednako shvaćaju ove znakove, iako ih svatko čita na svoj način. Kažemo stoga, da su slikovno i pojmovno pismo internacionalna ili univerzalna pisma. Uopće, kad bi uspjelo sastaviti kakav praktični jednostavni sistem znakova na ovoj bazi, to bi pismo moglo postati zajedničkim cijelom čovječanstvu. (Takvi su na pr. internacionalni znakovi: brojke, note, kemijske formule i sl., njih svatko čita na svoj način i svi razumiju o čemu se radi). U novije doba bilo je više pokušaja, da se stvori takvo internacionalno pismo t. zv. pasigrafija. Među autorima nalaze se i dva

naša čovjeka: Stjepan Ivičević iz Makarske (1801—1871) i njegov suvremenik Mojsije Paić iz Zemuna.

Velika nesličnost između ideograma i predmeta, koji je on predstavljao, dovela je s vremenom dotle, da je ideogram lako postao predstavnik skupine glasova t. j. riječi ili imena odnosnog predmeta. Kažemo: ideogram se pretvorio u fonogram. Kad se to u pismu dogodilo, ljudi su počeli upotrebljavati odnosni znak svuda, gdjegod su htjeli izreći tu glasovnu skupinu, bez obzira o kom se predmetu radilo (isp. glasovne rebuse!) Na ovaj način pojmovno pismo stupilo je u treću fazu t. j. pretvorilo se u *fonografsko ili fonetsko pismo*. Znakovi su se sad počeli upotrebljavati ili: 1) kao znakovi za cijelu riječ (verbalni fonogrami), 2) kao znakovi za pojedine slogove (silabički fonogrami), 3) ili kao znakovi samo za pojedini glas (alfabetski fonogrami). Ovaj treći slučaj, kad pismeni znak dolazi kao predstavnik pojedinog glasa, predstavlja posljednji i najsavršeniji oblik pisma — to je naše današnje alfabetsko pismo!

Ovo bi otprilike bio spontani razvoj svih sistema pisanja, koja su se javila na raznim točkama našega globusa neovisno jedan o drugom. Što se sva pisma nisu jednako razvila, već su neka ostala na višim ili nižim fazama razvitka, tomu su bili uzrokom različiti razlozi. Navodim pet najvažnijih sistema, koji su odigrali osobitu ulogu u kulturnoj povijesti čovječanstva. Iz tih su se pisama naime razvila sva ostala važnija pisma Staroga i Novoga svijeta. To su: 1) slikovno pismo američkih indijanskih plemena, 2) kinesko pismo, 3) klinovo pismo, 4) egipatsko pismo i 5) kretsko pismo.

Slikovno pismo dovela su do najsavršenijeg izraza razna plemena američkih Indijanaca: Čipevi, Odžibve, zatim Azteki (stari stanovnici Meksika), Maya u Srednjoj Americi pa Irokezi i Huroni u Sjevernoj Americi. Pismo Azteka i Maya nije još dešifrirano, dok se irokeški i huronski wampumi znadu čitati. I Eskimi su se služili slikovnim pismom.

I *kinesko* je *pismo* u početku slikovno (Ku-ven), danas je ono ideografsko, a razvilo je i mnogo fonograma. Tokom svoje duge povijesti Kinezi su upotrebljavali do 100.000 znakova, danas djeca uče u školama oko 5.000 znakova, a obrazovanom čovjeku potrebno je 5.000—8.000 znakova. Za čitanje postoje trovrsni rječnici, u kojima su znakovi poredani po obliku, po zvučnoj vrijednosti ili po sadržaju. Iz kineskog pisma razvilo se japansko i neka druga pisma na Dalekom Istoku. Jedan od najpoznatijih pokušaja da se kinesko pismo pojednostavi jest abeceda džiuci-ma od 40 znakova (1918). God. 1950. donesen je zaključak da se uvede latinica.

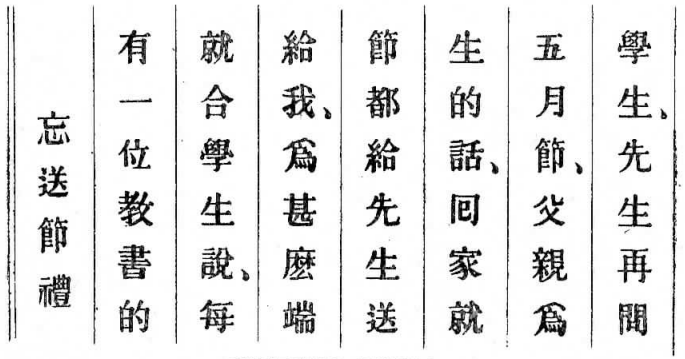

KINESKO PISMO
Wang sung čie-li... (konac 19. st.)

Klinovo pismo jedno je od najvažnijih pisama Prednje Azije u Starome vijeku. To je prvo poznato internacionalno pismo, jer se njim služilo 15 različitih naroda. Razvilo se u dolini rijeke Eufrata i Tigrisa iz još starijeg slikovnog pisma Sumerana i Akadijaca, stanovnika Babilonije. Na oblik ovoga pisma utjecao je pisaći materijal (glina). Najstariji spomenici klinovog pisma idu otprilike u 3.900 g. prije n. e. Klinovo se pismo u nauci obično dijeli u: a) Meso-

potamijsko — najstariji oblik oko 560 znakova), b) elamsko, koje je silabičko i c) staroperzijsko — polusilabičko polu alfabetsko (41 znak). Klinovo je pismo u Novome vijeku (1846) prvi dešifrirao engleski oficir Henry C. Rawlison (1810—1895).

KLINOVO PISMO
Opis pada Samarije (8. st, pr. n. e.)

Egipatsko je *pismo* mlađe od babilonskog, jer prvi egipatski pisani spomenici potječu otprilike iz 3.300. godine prije n. e. Egipatsko je pismo slikovno, ali je vrlo rano prešlo u ideografsku fazu, a počelo uvoditi i fonograme (24 znaka). Međutim Egipćani su kao konzervativan narod uz fonograme zadržali i ideograme. Zbog slikovnih elemenata ovo je pismo vrlo de-

EGIPATSKO PISMO (hijeroglifi)
Iz »Priča o kralju Keopsu« (oko 1700. pr. n. e.)

korativno. Razlikuju se tri tipa egipatskog pisma: a) hijeroglifi, to je potpuno slikovno, monumentalno pismo, koje se ne piše, već se slika ili uklesuje, b) hijeratsko pismo, pismo jednostavnih oblika, pisano pismo i c) demotsko pismo, vrlo nepravilno, pismo poslovnog svijeta. Demotsko se pismo razvilo počevši od 7. st. prije n. e. iz hijeratskog pisma. Egipatsko je pismo također dešifrirano u 19. st., a dešifrirao ga je Francuz Jean François Champollion (1790—1832).

Uz Babiloniju i Egipat, dva žarišta kulture u Starome vijeku na Bliskom Istoku, postojalo je još važno treće žarište — otok Kreta u Sredozemnom moru. Kreta je bila središte kretske ili minojske kulture (vrhunac između 2.200—1.500. g. prije n. e.) Na Kreti su nađena tri pisma: jedno slikovno i dva linearna. Prema najnovijim teorijama *kretsko* je *pismo*

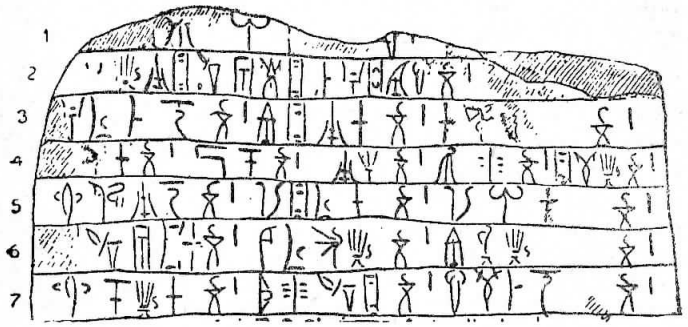

KRETSKO LINEARNO PISMO
Fragment natpisa iz Knosa (oko 1400. pr. n. e.)

vrlo važno, jer su Feničani preuzeli upravo ovo pismo i od njega stvorili svoje fonetsko pismo, koje su dalje predali Grcima, a preko njih svim ostalim kulturnim narodima na Zapadu. Na dešifriranju kretskog pisma s uspjehom je radio u najnovije vrijeme češki orijentalist Bedřich Hrozný.

Najvažnija alfabetska pisma: feničko, grčko, latinsko i slavensko pismo

Feničko pismo Historijski je utvrđeno, da su Feničani, mali trgovački narod s obala današnje Sirije, bili oni, koji su većini naroda Staroga svijeta donijeli fonetsko pismo. Ali Feničani nisu bili izumitelji, nego samo usavršitelji i raznašači ovog pisma. Na pitanje, odakle su Feničani preuzeli svoje znakove, postoje danas u nauci dva glavna odgovora:

1) da su Feničani preuzeli svoje pismo iz kretskog linearnog pisma (svi se fenički znakovi nalaze i u kretskom pismu, zajednička im je linearizacija, a jednaki i nazivi samih slova),

2) da su Feničani dobili svoje pismo s brda Sinaja. Utvrđeno je, da se u tom kraju upotrebljavalo posebno pismo, nastalo na bazi egipatskih hijeroglifa (24 egipatska fonograma čitana prema semitskim riječima). God. 1916. prvi put su izdani natpisi ovog starosinajskog pisma. Kao dokaz, da je feničko pismo nastalo iz starosinajskog, uzima se to, što se svaki znak feničkog alfabeta može izvesti iz egipatskih znakova.

Teško je reći, koja od ovih dviju teorija pogađa pravu istinu. Svakako su Feničani kao poslovni ljudi preuzeli onaj sistem znakova, kojim im je najviše odgovarao i djelomično ga prilagodili svojim potrebama. Kako fenički alfabet nije bio svećenička tajna, što je na pr. bio slučaj kod ostalih starih naroda, nego je nastao iz potrebe da trgovci zapišu svoje račune, zato se u tom pismu slova prvi put definitivno oslobađaju svojih slikovnih elemenata i poprimaju najjednostavnije oblike, da se »lako pamte, brzo pišu i lako čitaju«. Fenički alfabet javlja se istodobno s malim razlikama još i kod Židova i Moabita. Drži se, da je mogao nastati najkasnije oko 1500. god. prije n. e. (Zlatno doba feničke kulture i njihove najveće ekspanzije traje od 1000.—800. god. prije

n. e.). Iz feničkog pisma razvila su se na Istoku različita orijentalna pisma: staroaramejsko, punsko i starohebrejsko. Iz staroaramejskog pak razvila su se posredno ili neposredno druga kasnija orijentalna pisma kao: pehlevi, arapsko, sirsko, kvadratno hebrejsko, razna indijska pisma, mongolsko i dr.

Grčko pismo Najznamenitiji narod Staroga vijeka na Zapadu, koji je dobio od Feničana fonetsko pismo, bili su Grci. Kod su se Grci upoznali s pismom, ne možemo danas sa sigurnošću kazati (10., 9. ili 8. st.?) Prvi grčki natpisi potječu tek iz 7. stoljeća prije n. e. U 6. stolj. bilo je pismo kod Grka već u punoj upotrebi. Grčki alfabet u početku nije bio jedinstven, već je postojao veći broj varijanata, ali se one sve mogu grupirati u dva tipa: a) istočnogrčki ili jonski i b) zapadnogrčki ili halkidski alfabet. U ovom posljednjem dolazili su na pr. znakovi F, L, koje jonski alfabet nije upotrebljavao, a neki su se znakovi drukčije izgovarali (H=h, a ne ē X=ks, a ne h i dr.) Kako fenički alfabet (22 znaka) nije imao posebne znakove za vokale, Grci su uveli genijalnu novost time, što su suvišne feničke znakove uzeli, da njima pišu svoje vokale. Tako su oni prvi došli do savršenog alfabeta, u kom se svaki glas označavao nekim znakom. Današnje grčko pismo potječe od jonskog alfabeta, koji je bio službeno uveden u Atenu 433. god. prije n. e. Dugo vremena pisali su Grci samo velikim slovima (t. zv. uncijala). Potreba brzog pisanja u svakidašnjem životu stvorila je kod Grka manje pravilna t. zv. kurzivna slova (najstariji spomenici iz 4. st. prije n. e.). U 9. st. n. e. upotrebljavaju se kurzivna slova gotovo isključivo, dok uncijala dolazi vrlo rijetko (samo za naslove i početke pojedinih riječi).

Grčko je pismo veoma značajno za slavenske narode, jer su se iz njega razvila nacionalna slavenska pisma: glagoljica i ćirilica, i to glagoljica iz kurzive, a ćirilica iz uncijale.

Latinica

Iz grčkog su se pisma razvila i sva pisma, koja susrećemo kod pojedinih naroda u Italiji u Starom vijeku. Među njima najvažnije je od svih svakako latinsko pismo ili latinica. Kada su Rimljani preuzeli svoja slova od Grka, da li direktno od njih ili preko Etruščana, ne znamo, ali to se zbilo svakako poslije 7. stoljeća prije n. e. Najstariji poznati latinski natpisi jesu: Lapis niger (Crni kamen) i Fibula Praenestina (Prenestinska ili Numeriusova kopča), oba iz 6. ili 5. stoljeća. Od 300. god. prije n. e. do danas nije se red i broj latinskih slova u cjelini mijenjao. Jedino su u toku vjekova pojedini narodi, koji su prihvaćali latinicu za svoje pismo, uvodili katkada za pisanje osebujnih glasova svoga jezika posebna nova slova, načinjena od postojećih latiničkih slova i raznih dijakritičkih znakova. Tako se latinica prilagođavala za pisanje modernih jezika. Na ovaj način nastala je 1830. god. današnja naša hrvatska latinica. Stvorio ju je Ljudevit Gaj (posebni znakovi: č, ć, dž, lj, nj, š, ž.).

Sve do izuma štampe, dakle kroz cijeli Stari i Srednji vijek, kako je poznato, knjige su se pisale rukom. U toku ovih stoljeća latinsko je pismo prošlo cijeli niz različitih načina pisanja (oblikovanja) svojih slova. Paleografija ili nauka o starim pismima grupirala je ove različite načine pisanja latinice u pet velikih vremenskih perioda:

1) latinička pisma iz vremena rimske države
2) nacionalna pisma ranog Srednjeg vijeka
3) karolinska minuskula ili karolina (8.—12. st.)
4) gotička minuskula ili gotica (13.—15. st.)
5) humanističko pismo i moderna latinica.

Među pisma »rimske dobi« ubrajaju se: a) *kapitala.* To su velika pravilna slova, kojima su se služili Rimljani već od najstarijih vremena na svojim natpisima (epigrafsko pismo), rjeđe u knjigama. Postajala su dva tipa kapitale »četvrtasta« i »prosta«. Vrlo je malen broj knjiga pisanih u cjelini jednom ili drugom kapitalom. U knjigama se ona upotrebljavala većinom za naslove i početna slova (inicijale). Kapitalom su pisani i najstariji naši sredovječni natpisi iz doba hrvatskih narodnih vladara (9.—11. st.)

Drugo pismo »rimske dobi« bila je b) *uncijala* također pismo »velikih slova«, samo su kod njega pojedini potezi nešto zaobljeni. Uncijalno pismo dolazi u Rim tek s kršćanstvom (najstariji spomenik iz 290. g. n. e.). Na promjenu oblika slova sigurno je utjecalo osim ugledanja u grčku uncijalu pisaći materijal i pribor, koji se u ovo doba mnogo upotrebljava (papirus, kalamus). Uncijala dolazi samo u knjigama, dakle to je »knjižno pismo«, a upotrebljava se do 8. st. n. e.

Treći način pisanja latiničkih slova u doba rimske države (od 1. do 3. st. n. e.) bila je c) *rimska kurzivna majuskula.* To su također velika slova, samo brzih poteza, vrlo nepravilna svaki im potez stoji sam o sebi (pismo svagdanjeg života. Isp. voštane pločice, Pompejske grafite.). Osim ove kurzive razvila se još jedna druga vrst kurzivnog pisma, a to je d) *rimska kurzivna minuskula.* U ovom pismu uz velika dolaze i mala slova, javljaju se početni i završni potezi na slovima i dolazi do međusobnog spajanja slova. Ovo je pismo vrlo teško za čitanje. Rimska kurzivna minuskula najvažnije je starorimsko pismo, jer su iz njega proizašla gotovo sva kasnija sredovječna latinička pisma. I naša mala latinična slova, koja danas pišemo, potječu također indirektno iz ovog pisma. Ovim se pismom pisalo od 3/4. do 8/9. st. n. e. Rimska kurzivna minuskula bila je u Srednjem vijeku pismo isprava, a u knjigama dolazi najviše u bilješkama i dodacima.

Na početku Srednjeg vijeka javlja se posebni oblik rimskog pisma t. zv. *poluuncijala.* Ona je nastala iz rimske kurzivne minuskule i uncijale. I ovo se pismo upotrebljava najviše za bilješke, ali dolazi i u knjigama. Poluuncijalom se piše najviše na britanskim

otocima (Irci), a otud je, pod nazivom *inzularno pismo*, prešla ona i na evropsko kopno. (6.—8. st.).

Sva ostala pisma, koja su se javila u ranijem Srednjem vijeku nastala su na bazi rimske kurzivne mi-

GRČKO I LATINIČKO PISMO

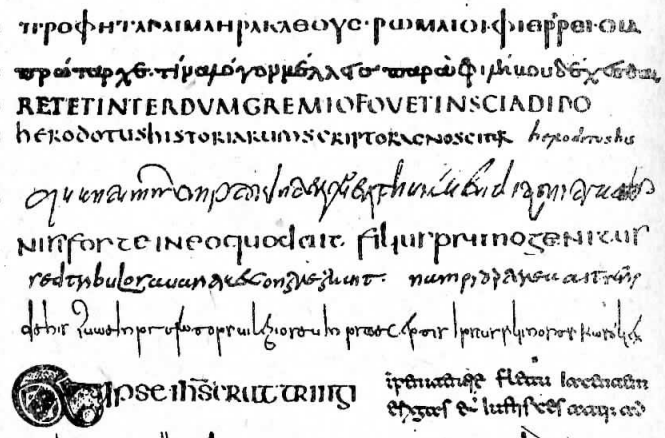

1) prophētai aima Ērakleous Rōmaioi phieírei oid — *Grčka unicijala (6. st.)*
2) Prōtarche tína lógon mélleis parà Philēbou déchesthai — *Grčka minuskula (9. st.)*
3) (Hae)ret et interdum gremio fovet, inscia Dido — *Četvrtasta kapitala (4. st. n. e.)*
4) Herodotus historiarum scriptor agnoscitur-Herodotus his — *Uncijala (5. st.)*
5) quantum Supra Scripto emptori interfuerit huic venditioni traditi — *Rimska kurzivna minuskula (6. st.)*
6) nisi forte in eo quod ait: Filius primogenitus — *Poluuncijala (6. st.)*

nuskule s većim ili manjim preinakama ili kaligrafiranjem njenih slova. Budući da ta pisma upotrebljavaju samo pojedini narodi i pojedini krajevi, nazivaju su ona u nauci obično »narodna ili nacionalna pisma«. Među nacionalna pisma ubrajaju se: *visigotica* u Španjolskoj (8.—12. st.), *beneventana* u Južnoj Italiji (8.—13. st.) i Dalmaciji (10.—13. st.), *merovingica* u Francuskoj na dvoru Merovinga i prvih Karlovića (7.—8. st.), te t. zv. *prekarolina* u jednom dijelu Italije, Francuske i Njemačke (7.—8. st.). Za Angloirce uzima se inzularno pismo kao njihovo nacionalno pismo.

Od sviju nacionalnih pisama za nas je najvažnija beneventana, jer se ona, kao što smo rekli, upotrebljavala i kod nas, iako ne u hrvatskoj dvorskoj kancelariji. Po izgledu svome beneventana je uglato pismo, karakterističnih izlomljenih crta i djeluje vrlo slikovito. Širitelji ovog pisma bili su benediktinci. Najljepši dalmatinski rukopis pisan beneventanom jest Većenegin evangelijar iz 11. st.

7) sed tribulos avaritiae congregavit. Nam propterea ait scrip — *Prekarolina (7. st.)*
8) de his quae in prefato privilegio seu in praeceptis ipsius filii nostri Karoli ex — *Kurijala (9. st.)*
9) et ipse Ie(su)s erat tringi — *Inzularno pismo (7. st.)* i(n) penitencie fletu iacentem erigas et iustifices atq(ue) ad — *Beneventana (11./12. st.)*
10) est regalis potestas illis tuicionem inperciat quorum necessitas conprobatur — *Merovingica (8. st.)*
11) d(eu)s cete grandia et omne(m) anima(m) vivente(m) atq(ue) motabilem quam produxerant — *Karolina (9. st.)*
12) studia Aug(us)tin(us) i(n)genio (ve)l scie(n)tia sua vicit. Na(m) ta(n)ta sc(ri)psit ut dieb(us) ac nocti(bus) n(on) solu(m) sc(ri)b(er)e lib(ro)s ei(us) q(ui)sq(uam) s(ed) n(ec) leg(er)e — *Knjižna gotica (14. st.)*
13) cu(m) armatis (e)t armat(ur)a decent(er) munitis n(ost)ros elegim(us) et ac — *Kurzivna gotica (14. st.)*
14) nu(n)c manet. Ad quas notationes pu‖blicas accedit et(iam) studiosor(um) voluntas — *Humanistica (16. st.)*

Odvojeno stoji *kurijalno pismo* ili *curiala*, koja se upotrebljavala na papinskom dvoru (8.—12. st.), a odlikovala se kaligrafskim tendencijama i veoma produženim potezima slova iznad i ispod osnovne crte.

Na bazi spomenutih nacionalnih pisama, a u prvom redu na bazi prekaroline nastalo je na prijelazu iz 8. u 9. st. novo važno sredovječno pismo t. zv. *karolina* (8.—12. st.) Karolina je minuskulno pismo. Vrlo je dobro čitljiva, jer su joj slova pravilna i kaligrafska. To je pismo dobilo ime po Karlu Velikom, ali ne zato, što bi ga on uveo i njime pisao (Karlova dvorska kancelarija piše inzularnim pismom), već zato, što je njegova država, koja je obuhvatila velike dijelove srednje, zapadne i južne Evrope, omogućila opću proširenost ovoga pisma. Karolinom se mnogo pisalo i kod nas.

U 12. st. slova karoline postaju sve više uglata, da se na koncu toga stoljeća pretvore u novo pismo — *goticu*. Gotica je prema tome direktni nastavak karoline. Glavna joj je karakteristika uglatost slova. Pojava ovog pisma ide usporedo s razvojem novog gotskog stila u likovnim umjetnostima. Ovo se pismo vrlo brzo proširilo po cijeloj Evropi. Njenom širenju osobito su pridonijela novoosnovana sveučilišta i novi crkveni redovi (franjevci, dominikanci). Goticom se piše od 13.—15. st. Razlikuju se tri vrste gotice: a) liturgična (dolazi u kantualima i drugim liturgijskim knjigama), b) knjižna (dolazi u knjigama različitog sadržaja, a razlikuje se prema zemljama, u kojima je pisana: litera Bononiensis, litera Parisiensis, litera Germanica) i c) kurzivna gotica (pismo svagdašnje porabe, isprava, pisama i t. d., vrlo teška za čitanje). Iz rukopisnih knjiga prijeći će gotica u 15. st. i u tiskane knjige (fraktura).

Kao reakcija na nečitljivost gotice, a u duhu težnja novoga humanističkog pokreta, javlja se u drugoj polovici 14. st. novo pismo t. zv. *humanistica*.

Ona je ustvari ponovo uvedena u život talijanska karolina 11. i 12. st. (otud kasniji naziv za ovo pismo u tiskanim knjigama antiqua). Humanističko pismo uvode Petrarca, Boccaccio i dr. Humanistika postepeno potiskuje goticu iz većine evropskih zemalja. Ipak se gotica zadržava u protestantskim zemljama još dugo vremena uglavnom iz vjerskih i političkih razloga (u Njemačkoj na pr. sve do danas). Pod utjecajem humanističkog pisma uz neke elemente gotice, razvilo se od 16. st. na ovamo naše današnje kurzivno latiničko pismo.

Slavensko pismo Slavenski narodi dobivaju potkraj 9. i početkom 10. st. posebna svoja narodna pisma: *glagoljicu* i *ćirilicu*. Kao što je rečeno oba ova pisma nastala su iz grčkog pisma i to: glagoljica stilizacijom grčke kurzive, a ćirilica iz grčke uncijale, obje s dodatkom još nekoliko novih znakova za slavenske glasove, za koje u grčkom alfabetu nije postojalo odgovarajućih slova. Kao izumilac glagoljice obično se spominje Sv. Ćiril, koji ju upotrebio ovo pismo za svoj prijevod crkvenih knjiga na staroslavenski jezik. Među izumiteljima ćirilice navode se: Sv. Ćiril, učenik Ćirilov episkop Kliment (otud naziv ‚klimentica'), njegov učenik prezviter Konstantin pa čak i sam bugarski car Simeon Veliki.

Već od 10. stoljeća ustupa glagoljica ispred ćirilice, pa od 12. stoljeća nalazimo glagoljicu jedino još kod Hrvata, gdje dobiva svoj specifični uglati oblik (»uglata glagoljica«) i gdje se od druge polovice 14. stoljeća formira i kurzivna glagoljica. U pojedinim krajevima Hrvatske upotrebljavalo se glagoljsko pismo i u javnom i privatnom životu sve do početka 19. st. Njom se pišu natpisi, isprave, zakoni, notarske knjige, matice, pisma i t. d. U crkvi je ostala u upotrebi u nekim krajevima sve do naših dana.

Ćirilsko se pismo mnogo više proširilo od glagoljice pa se još i danas upotrebljava kao narodno pi-

GLAGOLJICA (ustav i kurziva)
Početak vinodolskog zakona sastavljena 1288.

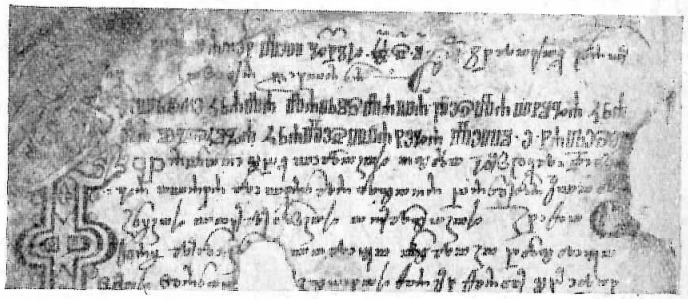

(Va ime) božie amen. Let g(ospod)nih č. s. o. ꙁ. (= 1288) indicio pravo, dan e (= 6) miseca jenvara. V' vrěme krala Ladislava, preslavnoga krala ugrskoga, kralestva nega leto e. na deset(e) (= 16)
Va vrime ubo velikih muži gospode Fedriga, Ivana, Leonarda, Duima, Bartola i Vida, krčkih, vinodolskih i modruških knezi. Zač do(vo)le kr(at) videšči ludi ki bludešči svoih starii(h i is)kušenih zakon zato ubo edin

smo sedam slavenskih naroda. Posebnom vrsti ćirilice, t. zv. bosančicom, pisali su nekad i Hrvati. Osim toga ćirilicom se služi danas još veći broj finougrijskih, turskih i nekih drugih azijskih naroda u sklopu SSSR, a do prije stotinjak godina upotrebljavali su je i Rumunji. Kod pisane ćirilice razlikuju se tri vrste pisma: a) ustav ili uncijala, (to su pravilna velika slova, pismo, koje se upotrebljavalo u svečanim crkvenim knjigama), b) poluustav ili poluuncijala (pismo manje pravilno od uncijale) i c) kurziva (pismo svakidašnje upotrebe). Ćirilica je kod pojedinih naroda tokom vremena doživjela stanovite reforme, tako: u Rusiji 1708. god., kad je Petar Veliki uveo t. zv. građansku azbuku i poňovo 1917. za vrijeme Oktobarske revolucije, kod Srba 1818. (reforma Vuka Karadžića), kod Makedonaca 1945. poslije Oslobodilačkog rata i t. d.

ĆIRILIČKO PISMO (ustav)
Suprasaljski rukopis (11 st.)

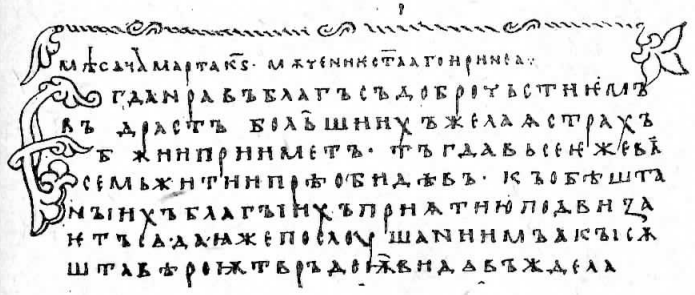

Měsęca marta k. ꙁ. (= 26) mǫčenije s(ve)taago Irinea. Egda nrav' blag' s' dobroč'stijem v'zdrast' bol'šiih žalaę strah' božii priimet'. T'gda v'se ježe v' sem'žitii prěobidev' k'oběštanyih' blagyih' priętiju podvizajet' sę da jaže poslušaniim' aky sǫšta verojǫ tvrdojǫ vidę v'ždela.

BOSANČICA
Iz »Statuta poljičkog« sastavljena oko 1400
(Prijepis iz 17 st.)

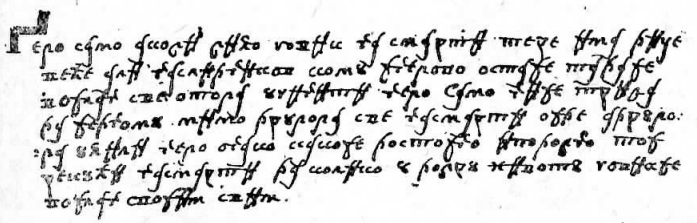

Nego samo ako bi biho čovik na smarti tere ima dice veće ali naslidnikov, komu i negovo ostaie, tada ie volian sve o toga učiniti; nego samo niie triba da jednomu mimo drugoga sve na smarti oide, a drugoga uhili, nego onako, kako ie dostoino i podobno, toi rekući na smarti; da koliko u dobru životu čovik ie volian svoiim svim.

KRATAK PREGLED POVIJESTI KNJIGE

Pisaći materijal

Povijest pisaćeg materijala sastavni je dio povijesti knjige. O raspoloživoj količini i kvalitetu ovoga materijala ovisio je uvijek u znatnoj mjeri razvoj pismenosti i knjige. Tokom stoljeća, otkada su ljudi pronašli pismo, pisalo se na najraznovrsnijim materijalima. »Čudo je, na kakvom su sve različitom i mnogovrsnom materijalu ljudi pisali«, kaže glasoviti osnivač paleografije i diplomatike Mabillon.

Među materijalom za pisanje razlikujemo: tvrdi, mekani i polumekani materijal. Navodim najglavnije:

a) *kamen* (Pod tim razumijevamo stijene spilja, zidove zgrada, kamene ploče, kamene spomenike, pločice od škriljevca i t. d.). Kao pisaći materijal upotrebljavao se kamen od najstarijih vremena do danas.

b) *kost* (rogovi, oklopi kornjača, rebra, plećke, školjke, slonova kost i sl.) Ovaj se materijal pretežno upotrebljavao u primitivnim društvima, a slonova kost u većoj mjeri u Starom vijeku (Rim), manje u Srednjem vijeku, vrlo rijetko danas.

c) *glina* (ovdje razumijevamo pločice i valjke od pečene gline, crijepove, opeke, rbine posuda, t. zv. ostrakone i sl.) Glina je bila glavni pisaći materijal u Mesopotamiji, ali se upotrebljavala mnogo i u drugim zemljama (Kreta, Grčka, Rim i dr.).

d) *drvo* i to:

1) *lišće* (osobito palmino i maslinovo. Upotrebljavali su ga Rimljani, Indijci, Grci, Sijamci i dr. Isp. naš

naziv »list«, koji znači dio knjige i organ biljke), 2) *kora* i *liko* (t. j. unutrašnji dio kore drveta, osobito od lipe, breze, bukve i bambusa. Upotrebljavali su ih razni narodi. Isp. riječi: grč. *βίβλος* i lat. liber = liko i knjiga, slav. bukva = slovo i stablo, bukvar = početnica). Knjiga od lipina lika prilično je nalikovala na svitak papirusa. 3) *Daske* ili *ploče* od drveta. Često obijeljene. Upotrebljavaju se za pisanje zakona (Egipćani, Židovi, Kinezi, Rimljani), javnih naredaba, oglasa, kao školske ploče, dječje školske tablice i t. d.

e) *vosak*. Naročito se upotrebljavao nalijepljen na t. zv. voštanim pločicama. To su bile manje pravokutne ploče od drva rjeđe kakvog drugog materijala (bjelokosti) neznatno izdubljene i premazane voskom. Dolazile su u upotrebi u starom Rimu, a nešto manje u Srednjem vijeku. Više takvih tablica spojenih zajedno tako, da su se mogle otvarati, nazivalo se »kodeks«, (valjda od riječi caudex = drvo, panj ili možda od cauda = rep, kožna vrpca, kojom je bio vezan kodeks). To je prvi prauzor današnje knjige. Kodeks sastavljen od dvije tablice zvao se diptih od tritriptih, od više ih poliptih. Kodeksi osobito malog oblika nazivali su se u lat. jeziku codicilli ili pugillares.

f) *metali* plemeniti i neplemeniti. Od svih su se najviše upotrebljavali olovo, bronca, željezo pa zlato i srebro. Na metalnim pločama pišu se zakoni, natpisi, vojničke diplome, različiti zapisi pa i čitava književna djela (isp. Leges XII tabularum, tabellae defixionum, različite spomen-ploče i t. d.).

g) *staklo*. U upotrebi kod starih Rimljana, ali i danas (isp. na pr. natpise nad dućanima, uredima i slično).

h) *tkanine*. Od njih najviše dolaze u upotrebi:

1) *svila* (kod Kineza, Japanaca, starih Perzijanaca, ali i drugdje). 2) *platno*, najčešće laneno (isp. rimske »libri lintei«, etruščanske povoje u Arheološkom muzeju u Zagrebu), ali i sve druge vrste platna.

i) *papirus*. To je posebna vrst pisaćeg materijala, koja se pravila iz srčike biljke Cyperus papyrus, jedne vrste ševara ili šilja, koji se gajio u močvarnim krajevima Donjeg Egipta a u Srednjem vijeku i na Siciliji. Papirus se upotrebljavao u Egiptu već od najstarijih vremena. Prvi sačuvani spomenik potječe iz 2000. god. prije n. e. U Grčku je prenesen tek u 7. st. prije n. e. a otud kasnije u Rim i ostale dijelove Evrope. Kao pisaći materijal dolazi u Evropi u upotrebi čak do kraja 10. st. (posljednja ga upotrebljavala papinska kancelarija).

Papirus se izrađivao tako, da su se unutrašnji dijelovi biljke razrezali po duljini u tanke opute (2—3 cm široke), koje bi se na to složile jedna do druge i natopile vodom (prvi sloj), iza toga bi se poprijeko položio drugi takav sloj. Daljim natapanjem i tiještanjem slijepili bi se ovi slojevi, te bi nastao list t. zv. mrežica (plagula). Ovakav list, kad bi se osušio, glačao bi se slonovom kosti ili školjkom, da postane što prikladniji za pisanje. Gotovi listovi rezali su se na to prema potrebi u komade (otprilike 22×19 cm) i lijepili jedan za drugi u dugačke trake (scapus), koje su se zbog krhkosti materijala morale savijati u tubu ili svitak (rotulus, volumen, grč. *κύλινδρος*). Duljina svicima varira između 5—20 m, rijetki su, koji imaju veću duljinu (do 40 m). Svitak se ovijao oko tankog štapa, koji se zvao umbilicus. Oko svitka omotala bi se kožna vrpca ili se navlačio posebni ovoj (toga), iz koje je virio listić s oznakom sadržaja svitka. Osobito važni svici stavljali su se u posebne kovčežiće ili okrugle kutije i mazali cedrovim uljem. Na svicima se pisalo redovito samo s jedne strane (anopistograf) i to u stupcima (columna, pagina), koji su stajali okomito na duljinu trake.

Proučavanjem spomenika, pisanih na papirusu, bavi se posebna nauka — papirologija. Papirusi se obično grupiraju u tri skupine: 1) Papirusi nađeni u Egiptu 2) Papirusi nađeni u Herkulanumu i Pompejima i 3) Sredovječni papirusi. Iz Srednjega vijeka

sačuvao se vrlo mali broj kodeksa, pisanih na papirusu, ali podosta isprava (francuski kraljevi, papinska kurija).

j) *koža* (lat. membrana). Životinjske kože kao materijal za pisanje upotrebljavale su se od najdavnijih vremena kod većine poznatih naroda. Tako na njima pišu Egipćani, Asirci, Židovi (spominje se u Bibliji), Grci (svjedočanstvo Herodota) i dr. Od 3. st. prije n. e. upotreba kože posebno preparirane za pisanje osobito je porasla. Po maloazijskom gradu Pergamu, u kom se izrada kože naročito usavršila, prozvana je preparirana koža *pergamena*. Ma da je koža bila relativno skup materijal, imala je velike prednosti pred papirusom (ne lomi se, dulje traje, mogla se iskorištavati s obje strane, dobava joj je bila lakša od papirusa, jer je stoke bilo svuda, a papirus se izrađivao samo u Egiptu). Zbog svega toga pergamena je počela vrlo rano potiskivati papirus i to kod knjiga već u 4. st. n. e., a kod isprava otprilike u 8. st. n. e. (Izuzetak čini papinska kancelarija, koja papirus upotrebljava za isprave sve do 10. st. n. e.). Nakon toga sve do sredine 14. st. n. e. ostaje koža svakidašnji osnovni materijal za pisanje. U 14. st. istiskuje kožu novi materijal za pisanje — papir.

Pergamena se izrađivala uglavnom od kože sitne stoke (koze, ovaca, janjaca), zatim od kože teladi i nekih drugih životinja (srna, antilopa i dr.) Prepariranje se vršilo na ovaj način: koža ubijene životinje močila bi se neko vrijeme u rastopini vapna i vode, na to bi se obrijale dlake i koža bi se razapela na okvir, da se rastegne i osuši, nakon toga se glačala. Koji put bi se pergamena bojadisala, obično crvenom, rjeđe crnom i šafranovom bojom. Budući da je koža bila vrlo skupa, upotrebljavali su se za pisanje i njeni oštećeni komadi, a nerijetko su se s već ispisanih pergamena različitim postupcima brisali prednji tekstovi, pa ispisivali ponovo novim sadržajem. To su t. zv. palimpsesti ili codices rescripti.

U početku se i pergamena svijala u svitak kao i papirus i to će ostati običaj kod isprava kroz cijeli Srednji vijek. Kod knjiga je međutim dosta rano pretegnuo običaj da se sastavljaju od četvrtastih listova pergamene savijenih po polovici i prošivenih na pregibu jedan povrh drugoga poput naših modernih knjiga. Budući da je ovako sastavljena knjiga mnogo nalikovala na spomenute knjige od voštanih pločica, nazvala se i ona imenom kodeks. Jedan list pergamene nazivao se folium, a kad bi se savio po sredini, arcus. Prilikom sastavljanja kodeksa obično se više arcusa metnulo jedan u drugi (svežanj) i tek onda pristupilo šivanju kodeksa. U svežanj su se obično sastavljala 2, 3, 4, 5, 6 pa i više arcusa (otud latinski nazivi binio, ternio, quaternio, quinternio, sexternio i t. d.). Svežnji, od kojih se sastoji kodeks, najčešće su imali svi jednak broj arcusa (izuzetak čini posljednji svežanj). Ovi podaci znatno nam pomažu kad istražujemo, je li kodeks potpun. Format kodeksa najčešće je bio folio (2^0), rjeđe dolaze manji formati.

U srednjem vijeku nisu se označivali listovi ni stranice, već su se brojili samo svežnjevi, od kojih se sastojao kodeks. Da bi pisar mogao pisati ravno, povlačio je po pergameni tanke crte ili pritiskom nekog zašiljenog predmeta (stil, komadić olova) ili crnilom. Po pergameni se pisalo tintom ili tušem, rjeđe kakvom bojom (crvenom, zlatnom ili sl.). Kao pribor za pisanje upotrebljavao se kalamus od trstike ili pero od ptice.

Kodeksi su se redovito uvezivali. Sredovječni uvezi bili su svi iz čvrstih predmeta i vrlo masivni (korice drvene ploče presvučene pergamenom, kožom ili kakvom tkaninom). Same korice obično su međusobno spojene vrpcama, kožnim remenima, metalnim kopčama pa čak i bravama. Uvezi knjiga, koje su bile namijenjene odličnim ljudima ili za kakve osobite svrhe, bili su često vrlo raskošni.

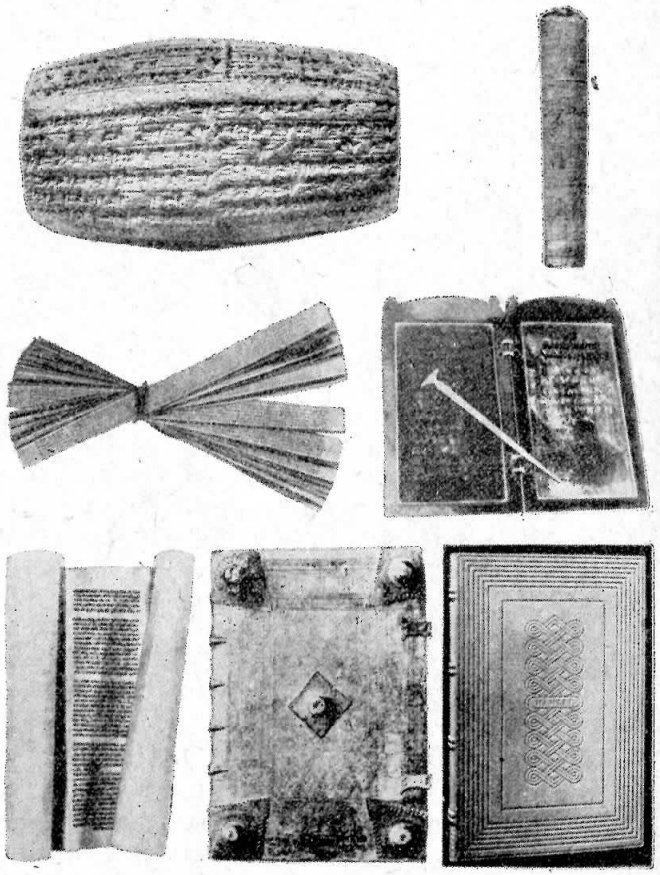

1) Glineni valjak (Babilonija oko 2.200 pr. n. e.), 2) Svitak papirusa (Egipat), 3) Knjiga od palmina lišća (Indija), 4) Rimske voštane pločice (diptih) sa stilusom, 5) Pergamentski svitak, 6) Kodeks (uvez s okovima iz 15 st.), 7) Današnja knjiga (moderni uvez).

I unutrašnjost se kodeksa redovito ukrašavala raznim ornamentima kao: iskićenim inicijalima, ukrasnim okvirima oko teksta, sitnim slikarijama i sl. Ukrašivanje rukopisa t. zv. *minijatura* tipična je osebina knjiga Srednjega vijeka, iako se javlja još u Starome vijeku. U većoj se mjeri počinje ona primjenjivati otprilike tek od 6. st. (Irska). Do 12. st. minijatura je isključivo samostanska umjetnost, a karakterizira je savršenstvo u izradi ornamenata i boje, rjeđe u crtanju životinjskih i ljudskih likova. Od 13. do 16. stoljeća postaje svjetovnom umjetnošću. Sada ima mnogo više stvaralačkog zamaha, raznolikija je i mnogo više obrađuje portret. Svoj vrhunac dostigla je minijatura potkraj 15. i u prvim decenijima 16. st. U to doba razlikuju se tri škole: francuska, flamanska i talijanska. Među minijaturistima talijanske škole osobito se istakao Hrvat Julije Klović, rodom iz Grižana u Hrvatskom Primorju, nazvan Mikelanđelom i Rafaelom minijature (1498 — 1578). U 16. st. iluminiranje knjiga naglo propada, jer već preuzima mah tiskana knjiga.

k) *papir*. Koliko se danas može utvrditi, papir je izumljen 105. god. n. e. u Kini (ministar Ts ai Lun). Kao sirovine za izradu papira upotrebljavale su se u početku niti od kore raznih biljaka: bambusa, duda, rižine slame. Ali ubrzo se prešlo i na izradu papira iz krpa. Proizvodnja papira bila je kineska državna tajna. God. 751. zarobili su Arapi neke Kineze i od njih doznali tajnu izrade papira, pa već iduće godine počeli sami praviti papir (prve tvornice podignute u Samarkandu, pa u Bagdadu, a u 12. st. u Yativi nedaleko Valencije u Španjolskoj). Arapi su usavršili proizvodnju papira time, što su pronašli mlinski kamen za mrvljenje krpa, sito od metalnih žica te bolje ljepilo za papirnu masu (škrob).

Prve tvornice izvan arapskih država podignute su u 13. st. u Italiji (u mjestu Fabriano sjeveroistočno od Peruggie), zatim u 14. st. u Francuskoj (Troyes)

pa u Flandriji i Njemačkoj (Nürnberg), u 15. st. u Engleskoj pa redom u drugim zemljama. U Sloveniji je podignuta prva tvornica papira u 16. st. (Fužine kod Ljubljane), u Hrvatskoj, čini se, 1772 (pavlinska tvornica kod Lepoglave) zatim 1827 u Sušaku i konačno 1895 u Zagrebu, u Srbiji 1924 (Beograd).

Novi pisaći materijal, budući da je sličio nekadašnjem papirusu, dobio je u Evropi ime charta papyri i otud su potekli današnji naši nazivi hartija i papir. Odmah nakon pojave prvih tvornica papira u Evropi počinje papir istiskivati pergamenu iz javnoga života. Da označe svoj proizvod pojedine tvornice papira uvode već od 14. st. posebne zaštitne znakove na papiru t. zv. vodene znakove ili filigrane. Ovi nam znakovi danas često mogu biti od velike pomoći kod utvrđivanja datuma nedatiranih rukopisa pisanih na papiru.

Važan datum u razvoju produkcije papira predstavlja godina 1799., kad je pronađena mašinska izrada kao zamjena za dotadašnju ručnu izradu papira (Francuz Louis Robert, namještenik u tiskari Didota u Parizu). Drugu prekretnicu čini revolucionarna godina 1848. kad je Nijemac Friedrich Gottlob Keller započeo proizvodnju čistoga drvnog papira. Danas se preko 80% sve proizvodnje papira izrađuje od drva (jasika, lipa, breza, bukva, smreka, jela, bor). Drvo mora biti svježe. Osim toga papir se danas pravi i od slame žitarica. Stariji papir bio je bolji od današnjega, jer su sirovine, od kojih se je izrađivao, bile bolje (krpe).

Pribor za pisanje

Što se tiče *pribora za pisanje* (instrumenti, kojima se pisalo), on je uvijek ovisio o materijalu, po kome se pisalo t. j. morao se njemu prilagođivati. Kao što je poznato, dvije su osnovne tehnike pisanja: a) znakovi se urezuju u površinu, po kojoj se piše,

b) znakovi se nanose obojenim tekućinama na površinu, po kojoj se piše.

Za urezivanje u tvrde materije (kamen, kost i sl.) prvo oruđe bila su različita *dlijeta* i *šiljci*. Za pisanje po glinenim pločicama, voštanim pločicama, olovu, pločicama od škriljevca i sl. upotrebljavale su se različite vrste pisaljki t. zv. *stilusi* (duguljasti štapići otprilike veličine naše olovke od metala, bjelokosti i sl. na vrhu zašiljeni).

Za pisanje i crtanje bojama (po papirusu, pergameni, tkaninama, papiru i t. d.) upotrebljavale su se tokom stoljeća različite sprave i to:

a) *Kistovi ili četkice*. Upotrebljavaju ih Kinezi, Japanci i dr.

b) *Kalamusi* ili cjevčice od šuplje trstike na vrhu koso odrezane, a kasnije i malo rasječene (isp. poznatu latinsku frazu: lapsus calami = pogreška u pisanju). Bile su u upotrebi kod Egipćana, Grka, Rimljana i u Srednjem vijeku.

3) *Ptičja pera*. Upotrebljavala su se osobito pera od guske, labuda i gavrana. Pero bi se najprije očistilo od masnoće (vrući pepeo), a onda se malo urezalo po duljini i odrezalo na vrhu ukoso kao i kalamus. U Evropi su se upotrebljavala od početka Srednjeg vijeka pa sve do 19. st.

Za rezanje trstike i ptičjih pera upotrebljavao se poseban nožić t. zv. scalprum librarium.

4) *Metalna pera*. Poznavao ih je i Srednji i Stari vijek, ali su u to doba bila vrlo rijetka. (Spominju se srebrena i zlatna pera rimskih careva i grčkih patrijarha.) Prvo moderno čelično pero načinio je god. 1790. Nijemac Aloys Senefelder, pronalazač litografije. Samo 36 godina poslije toga podignuta je prva tvornica metalnih pera u Engleskoj. *Naliv-pero* je mnogo mlađeg datuma. Konstruirano je u Americi 1884., a proširilo se osobito poslije 1900. god. Isto tako novijeg je datuma i *stakleno pero*.

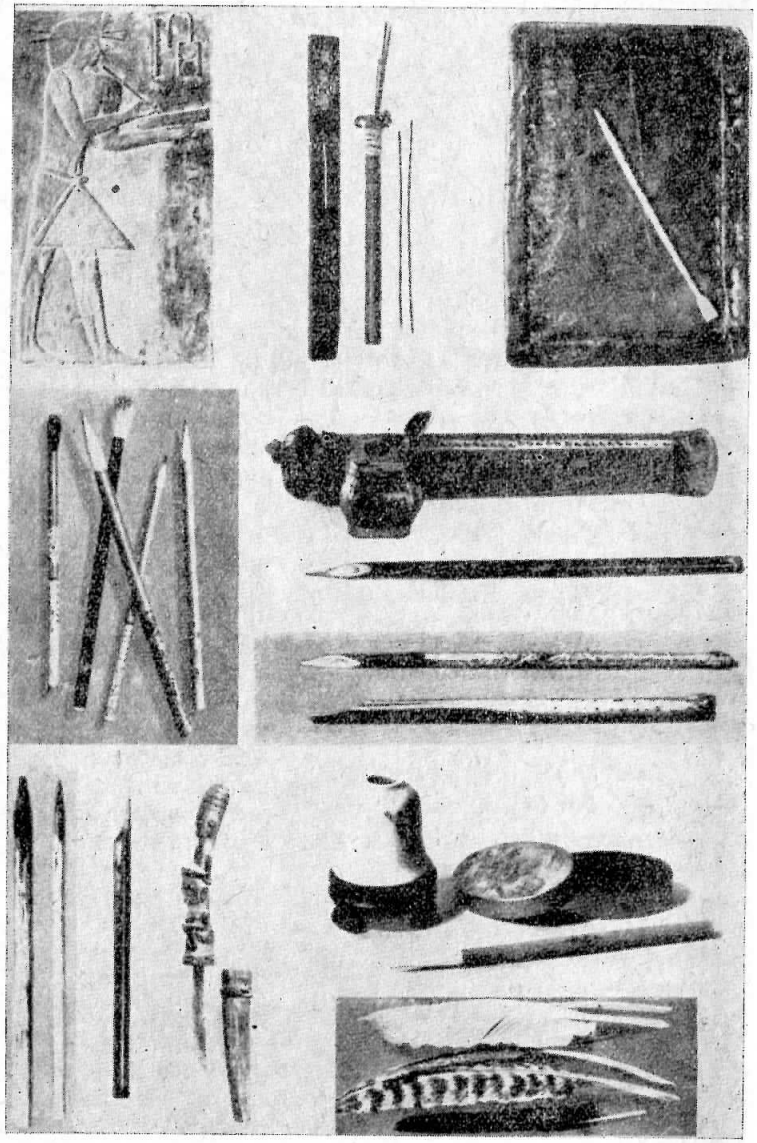

Kao sredstvo za pisanje kistovima, kalamusima i perima upotrebljavale su se, i još i danas se upotrebljavaju, posebne obojene tekućine t zv. *tinte* i *tuševi*. Razni azijski narodi (Kinezi, Japanci i dr.) pravili su svoje tinte od drvenog ugljena, čađe, laka i neke vezivne materije. Ovakvu je tintu pisar obično nosio u suhom stanju u obliku štapića i, kad je htio pisati, nastrugao bi u vodu malo toga praha. Slično su postupali i stari Egipćani. Grci i Rimljani dodavali su svojoj tinti još i neke metalne spojeve. Ali njihove vrste tinta lako su se prale. Poznata je anegdota o rimskom caru Kaliguli, koji je jednome svom lošem dvorskom pjesniku naredio, da jezikom izbriše svoje stihove s papirusa. Za pisanje po koži pronađena je nova trajnija tinta, načinjena od šišaka t. j. bolesnih izraslina na kori, pupovima i lišću hrasta (sadrže tanina i galne kiseline), zelene galice i nekog ljepila (smole ili gumiarabike). Sredovječni pisari pravili su tintu često prema vlastitim receptima. Danas se najčešće upotrebljavaju ferogalatne tinte, kampešove tinte (od extrakta kampešova drveta i kalijevih kromata) i anilinske tinte (anilinske boje rastopljene u vodi).

Osim tinta i tuševa upotrebljavale su se tokom stoljeća za pisanje i iluminiranje knjiga još i razne *boje* i to najčešće: *crvena (minij*, olovnog sastava, ružičastog tona, po njemu je načinjena riječ minijatura; *cinober*, živinog sastava, živo crven; *zmajeva krv*, biljnog sastava — rod Dracaena — malinskog tona)

←

PISAĆI PRIBOR KROZ STOLJEĆA

1) Egipatski pisar (relijef iz Sakare oko 2450 pr. n. e.) 2) Pisaći pribor iz St. Egipta 3) Grčka olovna pločica s pisaljkom 4) Kineski kistovi 5) Arapski kalamus s kutijom i tintarnicom 6) Indijski kalamusi 7) Kalamusi za grčko, ranoindijsko i ranoarapsko pismo 8) Sredovječni kalamus 9) Nož za urezivanje slova u palmino lišće (Sumatra) 10) Kineska tintarnica, posuda za vodu i kist za pisanje 11) Ptičja pera pripremljena za pisanje.

pa *plava, žuta* i *zelena.* U upotrebi je bilo i *zlato* i to ili u formi listića, koji su se lijepili, ili rastopljeno (od 16. st. dalje).

5) *Kreda* i druge *obojene mekane materije* (drvene boje, pasteli). Služe za različite svrhe od najstarijih vremena do danas. (Isp. školsku kredu.)

6) *Olovka.* Ovo danas najrašireniје sredstvo za pisanje uvedeno je vrlo kasno. God. 1790. francuski slikar Nicolas Jacques Conte prvi je načinio olovku upotrebivši za njezinu jezgru pečenu smjesu grafitova praha i gline. Na tom se principu izrađuju i naše današnje olovke. Preteče olovke bili su tanki štapići od olova (otud olovci ime!), kojima su se u Srednjem vijeku povlačile crte po pergameni.

7) *Pisaći stroj.* To je posljednji opće prošireni instrument za pisanje, koji se pojavio u naše doba. Do izuma ovoga sredstva dovela je potreba za brzim pisanjem i neprilika, koje je zadavala nečitljivost raznih rukopisa. Naročito je praktična strana pisaćeg stroja, što omogućava istodobnu izradu većeg broja kopija. Prvu pisaću mašinu, koja se primijenila u praksi, načinili su Amerikanci: Glidden, Soulé i Sholes 1867. u gradu Milwaukee. Prva tvornica, koja je počela izrađivati pisaće strojeve, a još je i danas aktivna, bila je Remington (1876).

Guma za brisanje. U upotrebi je otprilike 180 godina. Prvi ju je počeo upotrebljavati Portugalac Magallanes, unuk glasovitog moreplovca, uzevši kaučukov sok u čvrstom stanju za brisanje pismenih znakova. (Po drugima otkrio ju je engleski kemičar G. Pristley 1770.) Dok nije pronađena gumica, brisalo se obično gvalicama mekači od bijelog kruha.

PREGLED POVIJESTI TISKA

Tiskanje s pomičnim slovima pronađeno je u Evropi otprilike prije nekih 500 godina. U Kini je međutim ova vještina bila pronađena mnogo ranije. (Koreja 1324.). Ima štoviše podataka, da se već 1050. god. neki Kinez Pi-Sheng služio slovima od pečene gline, koja je slagao u željezni okvir.

Ali već davno prije pronalaska štampe s pomičnim slovima bilo je Starom i Srednjem vijeku raznih postupaka, koji su mogli navesti na ideju tiskarske tehnike. Nabrajamo ih nekoliko: otiskivanje slova u glini i drugom materijalu (opekama, novcu i sl.); primjena pečatnjaka, kojima su se služili vladajući staleži; upotreba slova od bjelokosti, koja su rimska djeca slagala i tako učila čitanje (slična slova, ali od stakla, proizvodila su se u Srednjem vijeku u Veneciji i Muranu); upotreba slova-uzoraka, pomoću kojih su u Srednjem vijeku pisari olakšavali sebi izradu inicijala i kapitalnih slova i dr. Međutim više od svega mogla je utjecati na pronalazak štampe t. zv. *ksilografija,* kod koje bi se slika izrezala u drvu pa otisnula na papir, pergamenu ili tkaninu. (Zna se pouzdano, da su se na ovaj način ukrašavale tkanine različitim motivima već od kraja 14. st.) Drvorezi su često imali uz sliku i kakav kraći tekst. U 15. st. izrađen je cijeli niz ksilografskih ili drvoreznih knjiga (Biblia pauperum, Ars moriendi i dr.). One su nastale nešto prije, a izrađivale su se i istodobno, s prvim tiskanim knjigama.

Pronalazak štampe sastojao se u tome, da su se izradila slova odvojena jedno od drugog, koja su se mogla smještati u retke i otisnuti redom, kojim se hoće.

Više se ljudi spominju kao izumitelji tiska s pomičnim slovima. Najčešće se ipak navode ove tri osobe:

1) Nizozemac *Lorenc Janszoon Coster*. Živio je u Harlemu oko 1440. god. Za nj se priča, da je bio prvi, koji je načinio pomična slova (najprije od bukovine, a poslije od olova) i da je njima tiskao neke knjige. Slova mu je navodno ukrao Johann Gutenberg i s njima pobjegao u Mainz.

2) Talijan *Pamfilo Castaldi*, liječnik i tipograf. O njemu znamo da je oko 1460. god. živio kao gradski liječnik u Kopru u Istri, a čini se, da je bio i u Dalmaciji. Poslije ga nalazimo kao tiskara u Milanu. I za nj se priča, da je prvi došao na ideju pomičnog tiska, a tajnu mu je navodno ukrao podstanar Johann Fust i odnio sa sobom u Mainz, gdje je u zajednici s Gutenbergom proveo ovu ideju u djelo.

3) Nijemac *Johann Gutenberg*. Rodio se u Mainzu oko 1400, a umro u istom gradu 1468. Danas se gotovo općenito drži, da je on pravi pronalazač tiska. Poznato je, da je Gutenberg, živeći u mladosti kao emigrant u Strasburgu u Francuskoj, već 1438. god. sklopio društvo s nekim građanima, da bi mogao pribaviti materijal za svoju novu vještinu »das Trucken«. Brzo se s njima posvađao, parničio se i oko 1444. vratio u Mainz. Već iduće godine, dakle 1445., padaju prvi pokušaji tiska s pomičnim slovima (poznati ulomak pjesme o »Posljednjem sudu« i dr.). God. 1449. sklapa Gutenberg društvo s mjesnim bankarom Johannom Fustom, tiska različite letke i priprema svoje prvo veliko djelo — tisak cjelokupne Biblije. Zbog novčanih poteškoća posvađa se i raziđe s Fustom, koji mu dade zaplijeniti tiskaru. Započeta Biblija t. zv. »Biblija s 42 retka« izlazi 1455. bez naznake tiskara. Nakon raskida s Fustom Gutenberg ponovno sklapa novo društvo s gradonačelnikom Mainza i otvara drugu tiskaru. U toj tiskari izrađuje nekoliko značajnih djela, među kojima je osobito poznata

GUTENBERGOVA »BIBLIJA S 42 RETKA«

»Biblija s 36 redaka«. U zaplijenjenoj Gutenbergovoj tiskari radio je zajedno s Fustom tiskarski majstor Peter Schöffer, koji je do 1503. izdao 15 knjiga.

Gutenbergov se izum čuvao kao tajna punih 17 godina t. j. sve do god. 1462., kad je grad Mainz bio osvojen, pa se majstori tipografi razišli otuda po Njemačkoj i raznim evropskim zemljama i tamo prenijeli svoju vještinu. Poslije Njemačke prva je upoznala štampu Italija (1464), za njom Švicarska i Francuska (1470), zatim Madžarska (1473), pa dalje redom ostale zemlje: Španjolska, Češka, Poljska i dr. Engleska upoznaje štampu tek 1477. (prvi tiskar glasoviti majstor William Caxton).

Na teritoriju FNRJ najstarija tiskara, čini se, bila je osnovana u Crnoj Gori. Nije sigurno, je li to bilo na *Obodu* ili na *Cetinju*. Prva crnogorska knjiga, koja je slagana 1493., a izišla početkom 1494., poznati Oktoih ili Osmoglasnik, ne nosi još oznaku mjesta, kasnije dolazi oznaka Cetinje. U ovoj tiskari radio je kao tiskar majstor jeromonah Makarije. Iz ove tiskare izišlo je ukupno 6 ćirilskih knjiga.

God. 1494. otvorena je i prva tiskara na hrvatskom teritoriju — glagoljska tiskara u *Senju*. Ona je djelovala do 1508. ili 1509. god. U tom razdoblju tiskano je u njoj, koliko se danas zna, 7 glagoljskih knjiga. Uz Blaža Baromića, koji je upravljao tiskarom, radio je tu i poznati tipograf Grgur Senjanin. Druga tiskara u Hrvatskoj radila je na *Rijeci* od 1530. do 1531. i tiskala je 4 glagoljske knjige. Njom upravlja veliki rodoljub Zadranin biskup Šimun Kožičić.

Oko godine 1570. do 1574. djeluje u *Nedelišću* tiskara Jurja Zrinskoga, a od 1586. do 1587. tiskara u *Varaždinu*, u kojoj je radio poznati slovenski tipograf Janez Mandelc (Johann Manlius). U ovim dvjema tiskara tiskano je samo nekoliko djela na hrvatskom i latinskom jeziku. Poslije varaždinske tiskare prošlo je preko 100 godina, a da u Hrvatskoj nije bilo tiskare.

Prva štamparija u *Zagrebu* proradila je stalno tek 1694. godine, a upravljao je njome istaknuti hrvatski književnik i historik Pavao Ritter-Vitezović.

Iako od tog vremena djeluje u Zagrebu neprekinuto barem jedna tiskara, pravi razvoj tiskarstva u Hrvatskoj počinje tek od druge polovice 18. st. U to naime doba počinju se osnivati tiskare i u pojedinim gradovima u pokrajini, tako u: *Varaždinu* (1773., Trattner), *Osijeku* (1775., Divald), *Dubrovniku* (1783., Occhi), *Rijeci* (1790., Karletzky), *Zadru* (1797), *Splitu* (poč. 19. st.), *Karlovcu* (1809) i dr.

Zbog pomanjkanja tiskara u Hrvatskoj, a i zato što je znatan broj naših ljudi od pera živio i djelovao u tuđini, djela su se hrvatskih pisaca počevši od 1474. pa sve do potkraj 18. st. najvećim dijelom tiskala u inozemstvu. Prije svega i najviše u *Italiji* (na prvom mjestu u Veneciji, u više od 80 tiskara!, pa u Rimu, Ankoni, Padovi i drugim gradovima), zatim u *Austriji* (Beč, Graz), *Njemačkoj* (važna protestantska tiskara za hrvatske i slovenske knjige u Urachu kod Tübingena, aktivna od 1561.—1564.), u *Francuskoj* (Paris, Lyon), u *Ugarskoj* (Budimpešta, Đur, Pečuh, Kaloča), u *Češkoj* (Prag, Požun, Trnava), ali također i u drugim zemljama (tako na pr. nalazimo djela naših pisaca tiskana u Krakovu, Londonu, Amsterdamu, Madridu, Trstu i dr.).

Od starijih hrvatskih tipografa, koji su djelovali u inozemstvu, najpoznatiji su: Andrija Paltašić iz Kotora, Dobrušk̆o Dobrić s Lastova, Grgur Senjanin pa Martin Dubrovčanin. Svi su ovi tiskari radili u Italiji u 15. i prvoj polovici 16. st.

Uz spomenutu crnogorsku tiskaru, osnovanu 1493. (ili 1494.), bilo je u 16. st. aktivno još nekoliko srpsko-crnogorskih ćirilskih tiskara u zemlji ili u inozemstvu. Te su tiskare radile isključivo za potrebe pravoslavne crkve izdajući razne nabožne-liturgijske knjige. Spominjemo *tiskaru Božidara Vukovića*, a kasnije sina mu *Vincenca*, osnovanu 1512. u *Mlecima*, zatim tiskare u *Goraždu* (osn. 1529.), u *Gračanici na Kosovu* (osn. 1539.), u *Mileševi kod Prijepolja* (osn. 1544.), *tiskaru Trojana Gundulića u Beogradu*

(osn. 1552.), tiskaru u *Mrkšinoj Crkvi kod Užica* (osn. 1562., tipograf Mardarije), u *Skadru* (osn. 1563.), pa još tiskare *Jakova od Kamene Rijeke* (osn. 1566.) i *Jeronima Zagurovića* (osn. 1570.), obje u *Mlecima.* Od tog vremena pa sve do druge polovice 18. st. nema tiskara, koje bi se posebno bavile tiskanjem srpskih ćirilskih knjiga. Svoje potrebe crkva pokriva prepisivanjem starijih knjiga, ili se snabdijeva knjigama uglavnom tiskanim u Vlaškoj i Rusiji. Od druge polovice 18. st. pa sve do uvođenja novih tiskara u Srbiji *(Beograd, Novi Sad* 1831.) tiskaju se srpske knjige najviše u Veneciji, Budimpešti i Beču (tiskara Josefa Kurtzbecka).

U Sloveniji je tiskarstvo uvedeno god. 1575. *(Ljubljana).* Kao i hrvatski pisci i slovenski su pisci sve do kraja 18. st. najveći broj svojih knjiga tiskali u inozemstvu (Njemačka, Austrija, Italija). Od starijih slovenskih tiskara najpoznatiji je Janez Mandelc (Johann Manlius, Hans Mannel), koji je djelovao od 1575.—1581. u Ljubljani, bio otud protjeran kao pristaša protestantizma pa radio dalje kao putujući tiskar u Varaždinu te raznim mjestima u Madžarskoj. Mandelc je tiskao više od 70 knjiga na slovenskom, hrvatskom, njemačkom, latinskom i madžarskom jeziku.

Dok su srpske knjige sve do 19. st. bile tiskane isključivo ćirilskim slovima, a slovenske latinicom i goticom, djela hrvatskih pisaca osim latinicom (rjeđe goticom) tiskala su se još na dvije specifično hrvatske azbuke: glagoljicom i bosančicom. Od 15. st. do polovice 19. st. tiskano je hrvatskom glagoljicom oko 60 knjiga. Bosančicom su tiskali svoje knjige bosanski franjevci. Od 16. do 18. st. tiskano je ovim pismom ukupno oko 40 knjiga.

Osim važnijih domaćih tiskara ili tipografa, potrebno je, da knjižničar, bar po imenu, upozna i neke od važnijih svjetskih tipografa, tim više, što su pojedini od njih tiskali i djela naših pisaca. Navodim

imena najglasovitijih svjetskih tipografa, koji su se istakli kao odlični majstori tiskarskog zanata i kojih se izdanja mnogo cijene:

a) kod Nijemaca: Johann Gutenberg, pronalazač tiska i njegov učenik Peter Schöffer, oba u 15. st.

b) kod Talijana: tiskarska obitelj Manucija ili Alda (Aldo Stariji, Pavao Manucij i Aldo Mlađi) u Veneciji (15. i 16. st.), zatim tiskarske obitelji Giunta (15. i 16. st.) Giolito (16. st.), a iz kasnijeg vremena parmski tiskar Giambattista Bodoni (18. st.). Od talijanskih tiskara za nas su osobito važni još tiskari: Andrea Torresano (15. i poč. 16. st.) Marco Bortolo Ginami (17. st.), Nicolo Pezzana (17. i 18. st.) pa tiskarska obitelj Occhi (17. i 18. st.), svi u Veneciji, jer su tiskali knjige i na hrvatskom jeziku.

c) kod Francuza: Sebastien Gryphius (16. st.) tiskarska obitelj Estiennes ili Stephani (16. i prva polovica 17. st.), a iz kasnijeg vremena tiskarska obitelj Didot u Parizu (od 1713. do danas).

d) kod Engleza: William Caxton, prvi engleski tipograf (15. st.), a iz kasnijeg vremena John Baskerville (18. st.).

e) kod Nizozemaca: Christoph Plantin, najslavniji tiskar u drugoj polovici 16. st.; pa tiskarske obitelji Elzevier (17. st.) i Blaeu (Blaeuw) (17. st.).

Nakon Gutenbergova otkrića tiska s pomičnim slovima bilo je omogućeno ono, što su uzalud željeli ljudi Starog i Srednjeg vijeka, a to je: izrađivati knjige brzo, jeftino i u velikim količinama. Pronalaskom štampe knjiga je postala kudikamo pristupačnija širim slojevima, a time je i mogućnost prosvjećivanja postala daleko veća. Zbog toga se s punim pravom pronalazak štampe smatra prvim korakom u Novi vijek. Pojava štampane knjige odrazila se znatno i u životu knjižnica (veliki porast bibliotečnih fondova, a s tim u vezi problem njihova smještaja, njihove obrade i t. d.)

Što se tiče samog principa tiskanja, ostao je on od Gutenbergova vremena do danas u svojoj biti isti. Usavršavanje je provedeno samo u preciznosti i brzini rada pa u moderniziranju tehničke aparature (tiskarski strojevi, novi alat).

Danas se razlikuju tri vrste tiska:

1) *visoki tisak* — sve, što je namijenjeno da bude otisnuto, povišenije je od ostalih dijelova. Isp. na pr. slova na strojopisu. Takav je bio i Gutenbergov tisak.
2) *duboki tisak* — ono, što je određeno da se otisne (slova, slike) udubljeno je u ploči.
3) *plošni tisak* — Osniva se na kemijsko-fizikalnoj osnovi, naime: prilikom premazivanja klišeja tiskarskom bojom, ono, što je određeno da se otisne (slova, crteži), prima boju, a ostali je prostori ne primaju. U ovu vrst tiska ubrajaju se: litografija, offset, svjetlotisak i dr.

Samo tiskanje, t. j. izvođenje tiska, vrši se danas na tri načina:

a) pritiskom jedne ploče na drugu. Takav je bio i stari Gutenbergov postupak.
b) pritiskom valjka o ploču.
c) pritiskom dvaju valjaka (rotacioni strojevi).

Da bi zadovoljila estetskim potrebama čitača kao i zato, da bi privukla njegovu pažnju, i tiskana se knjiga počela vrlo rano ukrašavati. Po ugledu na rukopisne kodekse unose se u prvim počecima tiskane knjige ukrasni elementi (iskićeni inicijali, bordure ili ukrasni okviri, različite vinjete i slike u tekstu) rukom u svaki primjerak posebno. Ali već prilično rano počinje se ornament izrađivati u formi klišeja i otiskivati kao i ostali tekst. Ukrašavanje tiskane knjige ovisi uvijek o ukusu svoga vremena, a razlikuje se i prema različitim zemljama. Glavno sredstvo ukrašavanja i ilustriranja kroz stoljeća bila je upotreba gravire u svim njenim oblicima: drvorez, bakrorez, i t. d. Potkraj 18. st. javlja se litografija, a

otprilike od polovine 19. st. i fotografija. Fotomehanički postupci predstavljaju najbrže i najjeftinije sredstvo reprodukcije bilo u crnom ili u bojama. Vjernošću, koja se njima postiže, oni su veoma prikladni za dokumentarnu ilustraciju. Zbog svega toga u naše su doba gotovo potpuno istisnuli upotrebu svih ostalih vrsta ilustracije tiskanih knjiga. Najpoznatiji su fotomehanički postupci: heliogravira ili fotoincizija, fotokalkografija (= klišeji s udubljenjem), cinkografija, cinkotipija ili fototipografija (= klišeji s reljefom).

Osim upotrebe ilustracija tiskana knjiga često nastoji postići estetski učinak i samim tipografskim elementima bez posebnih ukrasa (slikom sloga t. j. pravilnim odnosom između crnog pravokutnika teksta i bijelog okvira stranice, ukusnim oblikom slova, kombinacijom različitih vrsta slova i t. d.).

Što se tiče uveza tiskane knjige, ovaj se prilično razlikuje od uveza nekadašnje rukopisne knjige. On prije svega nije onako bogat ni masivan kao uvez sredovječnog kodeksa. Raskošni i bogati uvezi u kožu s umjetničkom ornamentikom kod tiskanih knjiga ograničuju se uglavnom samo na krugove velikih bibliofila. Mjesto nekadašnjih drvenih korica već od 15. st. javljaju se korice od kartona ili debelog papira. Do 18. st. korice se redovito presvlače bijelom svinjskom kožom ili grubljom pergamenom rjeđe raznim tkaninama (molekin, svila), u koje su često bili utisnuti ukrasi. Glavne tehnike ukrašavanje ovakvih umjetničkih uveza jesu: *kožna plastika* (obrisi ukrasa urežu se nožićem, a onda se ornament od stražnje strane potisne prema vani), *slijepi tisak* utiskivanje vrućih žigova i metalnih valjaka pri čemu motiv ostaje ili izbočen ili utisnut i *ručna pozlata* (upotreba spomenutih alata samo s primjesom zlata).

Od 18. st. uvode se nove, jeftinije vrste uveza (u polukožu, platno, papir), a javlja se i sve veći broj knjiga bez ikakvih tvrdih korica (broširane knjige). Na taj način moderna knjiga gubi mnogo na čvrstoći

i postaje znatno manje otporna proti oštećivanja. U zamjenu za to postala je ona elegantnija i praktičnija za nošenje. Uvezi modernih knjiga, bili oni tvrdi, polumekani ili mekani, raznolikiji su nego nekadašnji uvezi. Sada na koricama i ovicima knjiga često dolaze originalni i ukusni motivi, koji su u većoj ili manjoj mjeri povezani sa sadržajem knjige. Nacrte za ukras korica često izrađuju poznati umjetnici.

I s obzirom na svoj format moderna se tiskana knjiga znatno razlikuje od pisanog sredovječnog kodeksa. Najčešći formati, koji se susreću kod tiskane knjige, jesu: osmina 8^0, zatim kvart 4^0 i šesnaestina 16^0; ostali formati (folio 2^0, tridesetdrugina 32^0 i dr.), rjeđe dolaze.

POVIJEST KNJIŽNICA

Stari vijek

Stari Orijent Počeci najstarijih knjižnica gube se u prvim stoljećima povijesti Staroga vijeka. Ljudi su naime vrlo rano počeli sakupljati i čuvati pisane spomenike, samo su pojedine takve zbirke propale, a o pojedinima vjerojatno nisu ni vijesti doprle do nas. Najstarije knjižnice niknule su u zemljama, gdje su nastale najstarije civilizacije t. j. u zemljama Bliskog Istoka (Mesopotamiji, Egiptu, Maloj Aziji). Potvrdu o tom pružaju nam različiti natpisi, pa ostaci samih biblioteka. Tako na pr. na nekim egipatskim grobovima iz vrlo velike davnine nađeni su natpisi, da je pokojnik bio »upravitelj kuće spisa« ili »upravitelj knjiga«, očito je dakle, da je ovdje riječ o nekome, tko je vodio neku knjižnicu ili arhiv. Kao jednoga od najstarijih takvih imenovanih bibliotekara možemo spomenuti Egipćanina Šepseskafa (oko 2900. godina prije n. e.).

Još pouzdaniji dokaz o postojanju knjižnica u ranim tisućljećima prije n. e. svakako su ostaci samih knjižnica iz toga vremena. Iskapanja, koja su vršena kroz posljednjih stotinjak godina u pojedinim zemljama Starog Orijenta, otkrila su ostatke važnih knjižnica, koje su postojale uz glasovita svetišta raznih mesopotamijskih gradova kao na pr. knjižnice grada *Sipara, Nippura, Uruka, Lagaša, Babilona* i dr. Neke od ovih knjižnica potječu iz vrlo velike davnine (ona iz Nippura na pr. djelomično iz trećeg tisućljeća, a djelomično iz vremena poznatog babilonskog

kralja i zakonodavca Hamurabija 1955.—1912. prije n. e.). Značajna su bila i otkrića velike *biblioteke-arhiva* egipatskog kralja *Amenofisa IV.* u selu *Tel-el-Amarni* iz 14. st. prije n. e., koja među ostalim sadrži korespondenciju između egipatskih kraljeva i prednjeazijskih vladara, kao i golemog *arhiva države Hatti* ili Hetita u selu *Boghaz-köju* u Maloj Aziji iz 14. i 13. st., koji se ubraja među najveća dosad poznata nalazišta staro-orijentalnih dokumenata.

Međutim kao jednu od najpoznatijih otkopanih istočnjačkih knjižnica spominjemo *knjižnicu asirskog vladara Asurbanipala* (668—626), koja je pronađena prije stotinjak godina u ruševinama asirske prijestolnice *Ninive*. Tom je prigodom otkopano oko 22.000 glinenih pločica i valjaka, što znači otprilike 2000 knjiga najrazličitijeg sadržaja (literarnih spisa, raznih pisama, povelja, izvještaja, računa i sl.). Pločice imaju signature, a one, koje spadaju skupa, numerirane su i redovito imaju na dnu riječ, kojom počinje tekst slijedeće pločice. Postojali su i posebni katalozi ove knjižnice, koji su djelomično sačuvani. Za stvaranje svoje knjižnice Asurbanipal je bio uposlio vrlo velik broj specijalnih pisara, koji su prepisivali knjige iz drugih starijh knjižnica. Postojalo je i posebno stručno bibliotečno osoblje.

Kao zajedničku crtu svih ovih knjižnica, koje smo dosada spomenuli, možemo istaći, da su one redovito nastajale uz poznatija antička svetišta ili uz kraljevske palače te da su uz knjige čuvale istodobno i državne arhivalije. To zaključujemo po materijalu, koji je u njima pronađen. Orijentalne biblioteke spajaju dakle u sebi knjižnicu i arhiv. Što se tiče iskorišćavanja sabranog materijala, on je bio rezerviran samo za najuži krug svećenika i visokih činovnika, dakle staleže, koji su uz kraljeve bili najugledniji u državi, a redovito i jedini pismeni. Ostala javnost nije imala pristupa u ove knjižnice.

Grci

Mnogo bliže današnjim našim knjižnicama, od spomenutih orijentalnih biblioteka, bile su stare grčke knjižnice. One se međutim kod Grka zavljaju relativno dosta kasno, tek poslije velikih ratova s Perzijancima (500—448). Do toga doba u Grčkoj nije još bilo uvjeta za nastanak većih knjižnica. (Izuzme li se epika i lirika, grčka književnost je bila nerazvijena, osim toga nije bilo pisarskog staleža, pa ni trgovine s knjigama.) Tek od 4. st. stvoreni su ovi uvjeti, pa u to doba nastaju i prve veće knjižnice (privatne knjižnice pojedinih književnika, filozofa i prosvijećenih tirana).

Prva veća zbirka knjiga u Grčkoj, za koju sigurno znamo, da je postojala, bila je *knjižnica* najvećeg učenjaka Staroga vijeka *filozofa Aristotela* (384—322). Znamo otprilike, što je ona sadržavala, kao i to, kakva joj je sudbina bila poslije Aristotelove smrti. (Iz Atene, gdje se dulje vremena nalazila, odnesena je 84. god. prije n. e. u Rim). Pretpostavlja se, da je i učitelj Aristotelov, veliki filozof Platon (427—348/7), morao imati veću knjižnicu, samo o njoj nije ništa poznato.

Stvaranje države Aleksandra Velikog (336—323) i formiranje niza većih i manjih helenističkih država (Makedonije, Sirije, Egipta, Pergama, Ponta, Bitinije, Armenije, Roda i dr.) koje su nastale iz ruševina Aleksandrove države, predstavlja najveću političku i kulturnu revoluciju u Starome vijeku prije nastupa Rimskoga carstva. Grčki vojnici, umjetnici, učenjaci, trgovci, kolonisti i dr. postali su u spomenutim zemljama nosioci i rasadnici grčke kulture. Posljedica toga bio je snažan prodor grčke kulture na Istok i njezina simbioza sa starim orijentalnim civilizacijama. Iz ovoga miješanja razvila se nova, kozmopolitska t. zv. helenistička kultura. Ova je kultura donijela nove plodove na svim poljima pa i u bibliotekarstvu. Direktan utjecaj na razvoj helenističke kulture izvršio je preko svojih učenika već spomenuti filozof Aristotel. Njegove ideje o znanstvenim in-

stitutima s bogato opremljenim knjižnicama bile su izravan povod, da su osnivane velike helenističke knjižnice, od kojih su najglasovitije one u Aleksandriji i Pergamu.

Aleksandrijsku knjižnicu osnovao je ili Aleksandrov vojskovođa, utemeljitelj egipatske dinastije, Ptolomej I. Soter (323—285) ili njegov sin Ptolomej II. Filadelf (285—246). Ova je knjižnica bila zamišljena kao znanstveno pomagalo drugoj velikoj kulturnoj instituciji Muzeju, visokom naučnom zavodu, neke vrsti sveučilištu i akademiji znanosti u jednom. Imala je dva odjela: stariji, t. zv. *biblioteku maticu*, koja se nalazila u kraljevskoj palači u t. zv. Bruheionu i *biblioteku filijalu* izvan palače, u svetištu Serapeumu, u kojoj su bili smješteni, čini se, duplikati. Aleksandrijskom knjižnicom upravljali su najistaknutiji tadašnji grčki književnici i učenjaci (na pr. Kalimah, Eratosten, Aristarh i dr.). Svaki je bio imenovan doživotno. Ova je knjižnica postala najveće sabiralište knjiga iz čitavog tada poznatog svijeta. U njoj je bila zastupana sva grčka književnost pa prijevodi djela iz egipatske, perzijske, kaldejske, židovske i drugih književnosti (isp. na pr. prijevod Septuaginte!). U knjižnici su se i prepisivali rukopisi, vršilo njihovo kritičko ispoređivanje i obradba. Po nekim vijestima knjižnica je u doba svoga najvećeg razvitka imala 500.000—700.000 svitaka. Jedan od upravitelja ove knjižnice, pjesnik *Kalimah* (oko 310—240), sastavio je katalog knjižnice u 120 knjiga t. zv. Kalimahove »Pinakes« ili »Tablice«. Materijal u tom katalogu bio je raspoređen u skupine po literarnim vrstama (pjesništvo, zakoni, povjesnici, govorništvo, ostalo), a unutar skupina pisci su bili razvrstani uglavnom abecednim redom. Vjerojatno je i sama knjižnica bila tako uređena. Neki misle, da Kalimahove »Pinakes« nisu bile katalog knjižnice, nego bibliografija grčke književnosti. Svakako je velika šteta, što je ovo važno djelo danas izgubljeno. Aleksandrijska biblioteka matica uništena je 47. g. prije

n. e., kad je Cezar, opsjednut u Aleksandriji, zapalio brodovlje, pa je tom prilikom izgorjela aleksandrijska kraljevska palača. Da donekle popravi ovu štetu Cezarov oficir i nasljednik Antonije (82—30), dao je na zahtjev Kleopatrin prenijeti u Aleksandriju veliku Pergamsku knjižnicu i spojio je s bibliotekom filijalom u Serapeumu. Ali i ova je knjižnica također bila uništena 391. god. u doba cara Teodozija, kad je u sukobu aleksandrijskih pogana s kršćanima Serapeum bio spaljen. Prema tome ne bi bila točna vijest, da ju je u 7. st. (t. j. 641. god.) uništio arapski osvajač Omar.

Kao suparnicu Aleksandrijskoj knjižnici osnovali su nasljednici Aleksandrovi u Maloj Aziji Atalovići (Atal. I. 248.—197. ili njegov sin Eumen II. 197.—158.) u gradu Pergamu drugu po veličini knjižnicu helenističkog doba *Pergamsku knjižnicu* (oko 200.000 svitaka). U vezi s osnutkom ove knjižnice, čini se, da je došlo do veće upotrebe kože kao pisaćeg materijala (pergamena!), jer je egipatski vladar bio zabranio izvoz papirusa u Pergam. Sačuvani temelji pergamske knjižnice najbolje kazuju, kako su bile građene velike biblioteke helenističkog doba. (Imale su tri vrste prostorija: 1. dvoranu za reprezentaciju, 2. dvoranu za čitanje i 3. posebne prostorije za magazine. U magazinima su se nalazili otvoreni ormari ili stelaže (police) za svitke, koji su se slagali u više redova jedni na druge. U manjim knjižnicama svici su se stavljali u slijepe udubine u zidu t. zv. niše.).

Osim spomenutih dviju knjižnica u helenističko doba bile su još na glasu knjižnice u *Antiohiji* u Siriji (prijestolnici države Seleukida), zatim na otoku *Rodosu*. Vrlo je vjerojatno da je i u gradu *Sirakuzi*, na otoku Siciliji postojala takva veća knjižnica, premda o njoj nemamo nikakvih vijesti.

U ovo je doba postojao i cio niz manjih *privatnih knjižnica* (Dokaz: česti nalazi u Egiptu čak i u drugorazrednim mjestima). Znamo, da su postojale i

školske knjižnice, kojima su đaci na završetku studija morali davati stanoviti broj (100) svitaka.

Kako su helenističke države gotovo odreda bile ustavne ili apsolutističke kraljevine, to su velike knjižnice helenističkog doba ustanove podignute i pomagane od ovih moćnih dinasta. Knjižnice imaju da pokažu sjaj i moć pojedini država i da budu istodobno pomagalo svakom znanstvenom, vjerskom i državnom radu. Na čelu ovih knjižnica stoje najznamenitiji učenjaci tog vremena. Karakteristično je za helenističke knjižnice, da su sve bile dobro uređene (imale su kataloge i stručno osoblje) i da su neke od njih odigrale neobično važnu ulogu u razvoju antičke znanosti i književnosti (na pr. Aleksandrijska knjižnica). Što se tiče same pristupačnosti knjižnice, ne znamo danas, da li su ove knjižnice bile rezervirane samo za učenjake, ili je u njih imala pristupa, bar u ograničenom broju, i druga publika. Svakako je broj korisnika ovih knjižnica bio veći, nego što je to bio slučaj kod starijih orijentalnih knjižnica.

Kartažani Od rimskog historika Plinija Starijeg doznajemo, da je i u punskom kulturnom krugu, u gradu *Kartagi,* bilo knjižnica, koje su Rimljani nakon zauzeća Kartage (146. prije n. e.) razdijelili kao dar raznim afričkim mogućnicima i vladarima, svojim saveznicima.

Rim U Rimu se javljaju prve knjižnice tek u 2. st. prije n. e. i to kao posljedica vojničke pljačke. Dok su helenistički vladari stvarali svoje zbirke kupnjom i sistematskim prepisivanjem, Rimljani plijene osvojene zemlje i prenose njihove kulturne spomenike u Italiju. Među prvima vojskovođa Lucije Emilije Paul prenosi u Rim knjižnicu makedonskog vladara Perzeja (168. prije n. e.), Sula ratujući protiv Mitridata plijeni atenske biblioteke (86. god.), među kojima se nalaze i ostaci Aristotelove knjižnice, poznati bogataš i vojskovođa

Lukul donosi (67. god.) iz Male Azije grčke knjige. To je bio povod da se odsada otmjeno rimsko društvo mnogo više interesira za knjige i počinje stvarati *privatne knjižnice.* Kao primjer spominjemo privatnu knjižnicu Ciceronovu, Atikovu te zbirke pronađene u Herkulanumu i Pompejima. Općenito se može reći, da su privatne knjižnice u grčkom i rimskom svijetu bile mnogo češća pojava, nego bi se to očekivalo. Bilo je u Rimu privatnih knjižnica, koje su brojile 30.000—60.000 svitaka. Mnoge od njih nalazile su se na poljskim imanjima rimskih bogataša.

Prvu *javnu knjižnicu* u Rimu otvorio je 39. god. prije n. e. *Azinije Polion,* iz sredstava, koja je dobio od plijena nad pobijeđenim Partima. Poslije njega car August (30. prije do 14. god. poslije n. e.) osnovao je dvije nove javne knjižnice, a to rade i kasnije pojedini rimski carevi. Najveća javna knjižnica u Rimu bila je *Bibliotheca Ulpia,* koju je osnovao car Trajan (98—117). Ona je imala dva odjela: grčki i rimski, a služila je istodobno i kao arhiv za državne dokumente. Pod konac rimske države bilo je u gradu Rimu, kako se priča, 28 javnih knjižnica. Takvih je knjižnica bilo i po provinciji (na pr. Efez u Maloj Aziji, početak 2. st. n. e., Timgad u Africi, 3. st. n. e. i dr.). Pretpostavlja se, da su sve ove javne knjižnice imale kataloge. Znamo, da su neke javne rimske knjižnice posuđivale knjige i kućama.

Razdoblje od 3.—5. st. n. e. veoma je važno u povijesti bibliotekarstva na Zapadu, jer je u to doba došlo do temeljite promjene u upotrebi pisaćeg materijala za knjige: pergamena je zamijenila papirus. Ova pojava zajedno sa širenjem nove vjere (kršćanstva) i općom kulturnom krizom i dekadencijom, koja se javlja u ovo doba u Rimskom carstvu, uzroci su propadanju nekad cvatućih antičkih knjižnica. Prema rimskom historiku Amijanu Marcelinu sve su spomenute javne knjižnice u gradu Rimu bile u 4. st. zatvorene. Međutim ovo je doba, kad se već javljaju prve kršćanske knjižnice pri crkvama, malene po

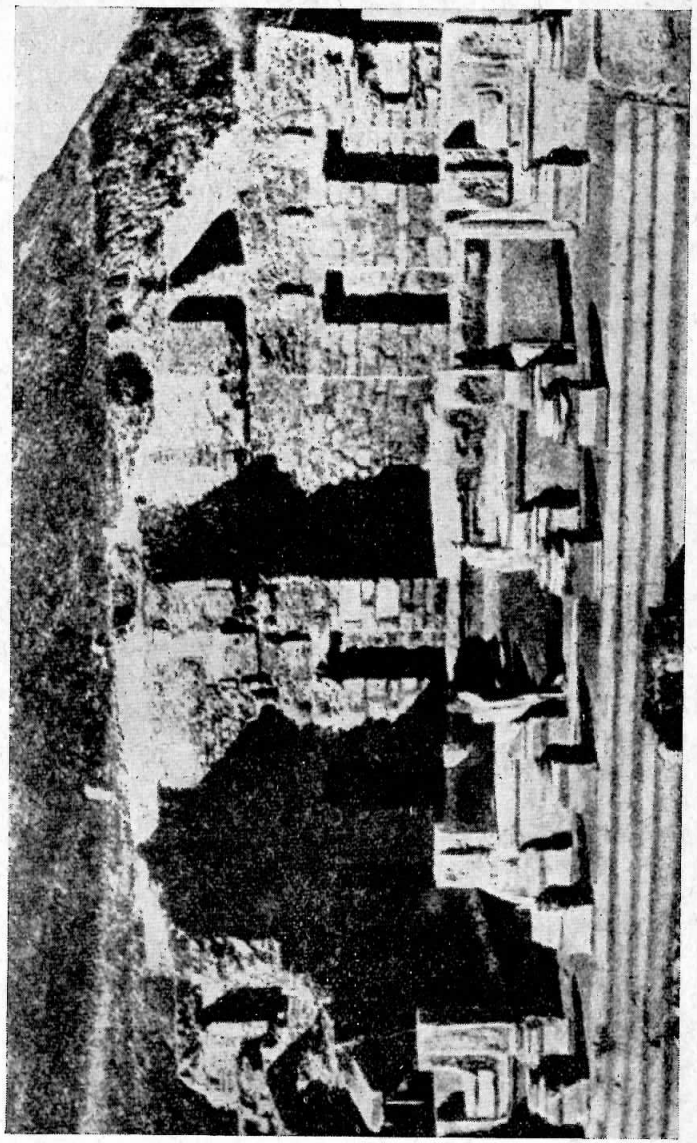

RUŠEVINE BIBLIOTEKE U EFEZU

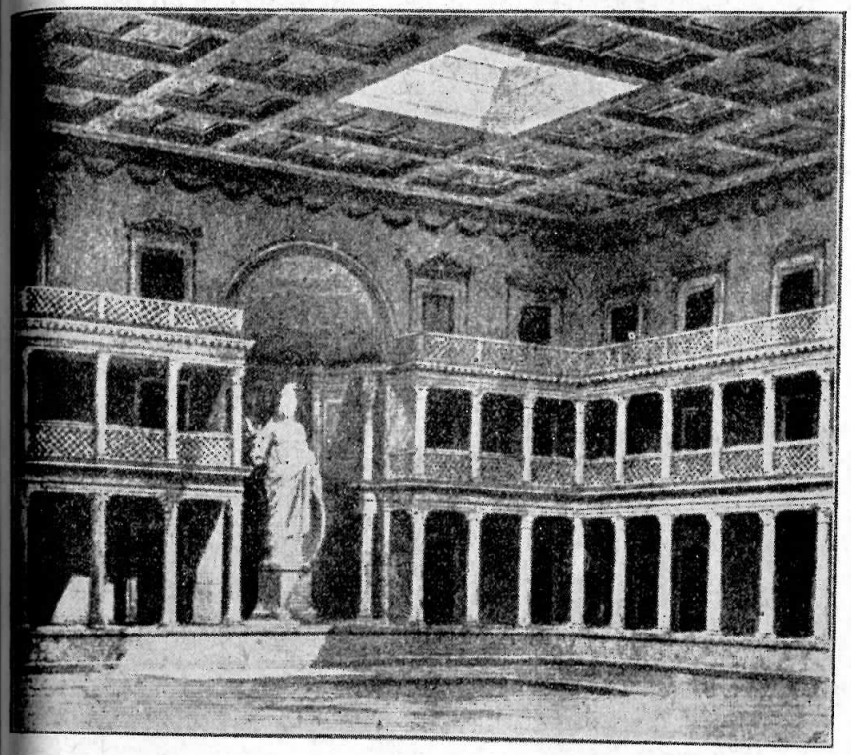

BIBLIOTEKA U EFEZU — REKONSTRUKCIJA
(Primjer starorimske knjižnice)

broju knjiga i jednolične po svom sadržaju (vjerska literatura). Kao jedna od najstarijih takvih knjižnica spominje se ona u Jeruzalemu iz polovine 3. st. Najvažnija pak bila je *knjižnica* kršćanskog filozofa *Origena* (185—552) u Cezareji u Palestini. U 4. st. utemeljene su još dvije važne knjižnice: 1) *carska knjižnica u Carigradu,* koju je osnovao Konstantin Veliki (306—337), a koja se, usprkos opetovanim

stradanjima u Srednjem vijeku, održala sve do pada Carigrada pod Turke (1453) te 2) *papinska knjižnica i arhiv* t. zv. »Scrinium sanctum« u Rimu, osnovana oko 350. god., koja je uništena u 13. st. za vrijeme građanskih nemira u Rimu.

Srednji vijek

Rani Srednji vijek Seobom naroda (od 375. god. dalje) nastaje opće propadanje kulture u Evropi. Od 410. god., kad su Zapadni Goti (Alarik) opljačkali Rim, pa sve do vlade Karla Velikoga (768—814) zapadnom su Evropom vitlale gotovo neprekidno velike bure, koje su uništile mnoge kulturne tekovine antike. U ratnim nemirima propale su i stare knjižnice. Glavni dio onoga, što je preživjelo od stare književnosti i nauke, sačuvao se jedino u raznim samostanima, koji su u ovo doba utemeljeni u pojedinim dijelovima Evrope. (Prvi počeci monaštva ili kaluđerstva javljaju se u Egiptu u 4. st. — Sv. Pahomije, — a veći razvoj počinje u 6. st.). Najvažniji samostani u ranom Srednjem vijeku, koji su se istakli kao kulturna središta jesu: Samostan *Vivarium* u Kalabriji. Osnovao ga je početkom 6. st. ministar kralja Teodorika Kasiodor. On je prvi propisao, da samostanska braća imaju prepisivati i proučavati stare knjige, što su poslije prihvatili i ostali redovi.

Samostan *Monte Cassino*. Utemeljio ga 529. god. sv. Benedikt. Ovaj je samostan postao matica cijelog niza drugih benediktinskih samostana po južnoj i zapadnoj Evropi (Italiji, Galiji, Španjolskoj i Hrvatskoj, naročito u Dalmaciji i Hrv. Primorju).

Od svih zapadnih zemalja najviše je ostala pošteđena od udara novih naroda Irska, pa se tu u prilično miru nastavilo s njegovanjem stare kulture. (Sv. Patrick je unio kršćanstvo u 5. st.). Od kraja 6. st. polaze irski misionari na evropsko kopno, da šire

vjeru među novopridošle narode, gdje stižu, tamo otvaraju svoje samostane. Historijski je utvrđena djelatnost Iraca na više od 60 mjesta na kontinentu. Najglasovitiji njihovi samostani jesu: *Luxeuil* (potkraj 6. st.) i *Corbie* (7. st.) u Francuskoj, *Sankt Gallen* (7. st.) u Švicarskoj i *Bobbio* (7. st. u Italiji. U 8. st. Englez sv. Bonifacije krsti Nijemce i osniva znameniti samostan *Fuldu* (8. st.), kojim je kasnije (u prvoj polovici 9. st.) upravljao glasoviti Hraban Maur. Od ostalih važnijih samostana iz ovih vremena, koji su bili utemeljeni u pojedinim zemljama, spominjemo: *Lorsch* (8. st.), *Reichenau* (8. st.) i *Corvey* (9. st.) u Njemačkoj, *St. Albans* (8. st.) u Engleskoj, *Cluny* (10. st.) u Francuskoj, naš *Sv. Krševan* u Zadru (10. st.) i cijeli niz drugih. Istaknuta su kulturna središta bila također drevna opatija *St. Martin de Tours* (4. st.) u Francuskoj, pa *Canterbury* (6. st.) u Engleskoj.

U Bizantu su prilike za razvoj kulturnog života bile mnogo bolje. Bila je sačuvana sloboda i kontinuitet grčko-latinske kulture. Ipak i ovdje su glavna rasadišta kulturnoprosvjetnog života bili uglavnom manastiri. Osobito su se isticali: *Studion* u Carigradu, znati centar za prepisivanje knjiga, pa razni manastiri na *Sv. Gori* (Atosu) te Katarinski manastir na gori *Sinaju* (6. st.). U samom Carigradu važna je bila velika carska knjižnica, koju je, kao što smo rekli, osnovao Konstantin Veliki. Tokom Srednjeg vijeka ova je knjižnica nekoliko puta teško stradala (požar — 476., Leon Izaurijski — 8. st., Križari — 1204.), ali se opet obnavljala. Konačno je postradala 1453., kad su Turci zauzeli Carigrad.

U svima spomenutim samostanima i manastirima postojale su veće ili manje *samostanske knjižnice*. Važniji samostani imali su obično posebni odjel za prepisivanje t. zv. scriptorium, u kom su monasi brižno radili na prepisivanju starih rukopisa. Na taj način, umnažajući sačuvane primjerke djela klasičnih književnosti i crkvenih pisaca oni su mnoga od njih spasili od propasti. Time su stekli velikih zaslu-

ga za antičku kulturu i prosvjetu čovječanstva uopće. Ako se i nije dalje razvijala klasična kultura, a ono se bar na taj način čuvala za buduće generacije.

Samostanske knjižnice ranog Srednjeg vijeka razlikovale su se veoma mnogo od knjižnica Starog vijeka. Prije svega broj svezaka u ovim knjižnicama manji je nego u antičkim knjižnicama: samostanske zbirke imaju tek po koju stotinu svezaka. Što se tiče sadržaja knjiga, one posjeduju uglavnom crkvene i teološke tekstove, u manjoj mjeri djela starih pisaca. Što se tiče namjene knjižnice, ona nastaje iz vjerskih potreba i namijenjena je isključivo monasima. Rijetko su kada laici posudili koju knjigu, a i to uz veliki zalog.

Knjige su se čuvale ponajviše u ormarima u sakristijama i kapelama, a često nisu ni stajale na okupu. Kako je bio malen broj knjiga, one nisu imale signature. Knjižnica najčešće nema nikakva kataloga, već se knjige inventariziraju zajedno s ostalim crkvenim dragocjenostima. Opis knjiga u tim inventarima vrlo je manjkav tako, da je danas često puta nemoguće ustanoviti po takvim inventarima, o kom se djelu radi (na pr. spominje se samo naslov djela, ili samo ime pisca ili neki drugi opći naziv, po kom je djelo bilo u to doba poznato). U inventarima knjige su obično bile poređane po nekakvim stručnim skupinama. Osim samostanskih knjižnica bilo je u Srednjem vijeku u sjedištima istaknutijih biskupija sličnih *biskupskih i kaptolskih knjižnica,* ali su vijesti o njima vrlo manjkave.

Karolinska renesansa

Obnova kulturnog života u Srednjem vijeku započinje u vrijeme *Karla Velikog* (742—814). Uz pomoć svojih ministara i savjetnika: Anglosasa *Alkuina,* Langobarda *Pavla Đakona,* Franka *Eginharda ili Einharda* i dr., Karlo se trudio, da u prvom redu organizira školstvo i na taj

način podigne stupanj obrazovanosti, koji je bio vrlo nizak. Po uzoru dvorske škole naredio je, da se osnuju učilišta oko stolnih crkava i samostana. Vrlo je vjerojatno, da su se ove škole bar donekle koristile knjižnicama, koje su postojale uz taj samostan ili crkvu. Sam Karlo osnovao je na svom dvoru u Aachena prvu *dvorsku knjižnicu,* u kojoj je nastojao sabrati najbolje tekstove teoloških i drugih djela. Pomagao je i druge knjižnice darivajući im knjige i omogućujući im da uvežu svoje kodekse. Smrću Karlovom počinje propadati franačka država, pa skrb za prosvjetu opet popušta, ona opet potpuno prelazi u ruke crkve. (Razdoblje od 9.—12 st. naziva se »veliko doba samostanskih knjižnica«.) Među nasljednicima Karla Velikog ističe se jedino Karlo Ćelavi (840—877), koji je prozvan »prvim bibliofilom Srednjega vijeka«.

U razdoblju od smrti Karla Velikoga do 13. st. zbio se cio niz važnih društvenih, političkih i kulturnih pojava, koje će biti od velikog značenja za kasniji razvoj naroda i zemalja Staroga svijeta. To su: 1) potpuni razvoj novog društvenog poretka-feudalizma, 2) osam velikih križarskih ratova (1096—1270), koji su doveli do međusobnog upoznavanja Zapada i Istoka 3) razvitak evropskih gradova, 4) snažan razvoj obrta i trgovine, 5) postepeno oslobođenje svjetovnih staleža od tutorstva crkve, 6) razvoj narodnih književnosti na Zapadu (viteška i građanska književnost), 7) povratak grčke znanosti u Evropu posredovanjem Arapa, i 8) nastanak prvih sveučilišta.

Spomenute nove ekonomsko-društvene prilike su omogućile jače širenje pismenosti. Pismenost je potrebna za pravne i trgovačke poslove (notari, gradske kancelarije od 12. dotično 13. st.) Važnu ulogu u širenju duševnog horizonta evropskog čovjeka u ovo doba odigrali su križarski ratovi i pobliže upoznavanje s Arapima (Španjolska).

Arapi Arapi su tokom 7. i 8. st. u roku manje od jednog i po stoljeća osnovali državu, koja je obuhvatala cijelu Prednju Aziju, obale Sjeverne Afrike, a u Evropi Španjolsku i Siciliju. Kulturni uspon arapskog svijeta počinje naglo polovicom 8. st. (papir!). Svoju kulturu izgradili su Arapi na kulturama naroda, s kojima su došli u dodir, u prvom redu na kulturi Grka, Perzijanaca i Indijaca. Zapadna Evropa upoznala je grčku i indijsku znanost na arapskim školama u Španjolskoj (Cordoba, Toledo i dr.). Na glasu su još bile arapske škole u gradovima Kairu, Bagdadu, Samarkandu i Buhari. Sve su arapske škole bile vrlo dobro opskrbljene knjižnicama. Jedna od najvećih bila je knjižnica u *Cordobi*, imala je oko 60.000 sveski. Spominje se, da je u samoj Španjolskoj bilo preko 70 javnih knjižnica. Arapi su za knjižnice gradili posebne zgrade, a u njima je bilo zaposleno posebno stručno bibliotečno činovništvo. Po svojoj namjeni i radu arapske javne biblioteke mnogo podsjećaju na javne biblioteke u starome Rimu. U prepisivanju knjiga Arapi su postigli savršenstvo. Njihove se knjige ističu dobrim kvalitetom papira, bogatim ukrasima u bojama i zlatu, te posebnom vrsti uveza (uvez s preklopom).

Kasni srednji vijek S razvojem gradova javljaju se u Evropi gradske škole, slične onima uz samostane i stolne crkve. U nekim prometnijim gradovima nastaju posebne stručne škole, tako na pr. u Salernu škola za medicinu (1050) u Bologni škola za pravo (1088) i t. d. Glasoviti učenjaci ovog vremena počinju držati javna predavanja i otvarati na svoju ruku škole u raznim gradovima. Iz tih škola razvijaju se prvi kolegiji t. j. zajednice đaka i profesora. *Kolegiji* su imali svoje *knjižnice*, kojima su se mogli koristiti njihovi članovi. Iz kolegija razvijaju se pojedini fakulteti, a njihovim spajanjem i prva sveučilišta. Među prva sveučilišta u Evropi ubrajaju se sveučilište u Bologni (oko 1100 god.) i sveučilište u Parizu (oko 1150). Po uzoru na Pariško sveučilište osnivaju se sada sveučilišta i u nekim drugim evropskim centrima tako u: Oxfordu (12.st.), Cambridgeu (1230), Salamanci (1239), Montpelieru (1289), Pragu (1348), Krakovu (1364), Beču (1365), Heidelbergu (1386) i dr. Potkraj 14. st. bilo je u Evropi već preko 40 sveučilišta. Ova sveučilišta redovito imaju svoje knjižnice, koje najčešće nastaju spajanjem zbirki pojedinih kolegija i fakulteta. Prva i najvažnija od svih *sveučilišnih knjižnica* jest knjižnica Pariškog sveučilišta. Osnovao ju je kapelan Ljudevita IX Robert de Sorbon (1253). Za njom po redu nastaju knjižnice engleskih te raznih kontinentalnih sveučilišta. Među njemačkim sveučilišnim knjižnicama posebice se isticala ona u Heidelbergu, nazvana kasnije Bibliotheca Palatina.

Sveučilišne knjižnice razlikuju se od samostanskih time, što su njihovi fondovi sadržajno raznolikiji (literatura za potrebe nastave), a i brojem knjiga redovito bogatiji. Knjige, koje se izrađuju za sveučilišta, većinom su jednostavne izrade, na jeftinijem materijalu (papir), bez ukrasa pa su po tom bile jeftinije i mogle su se sabirati u većem broju. Pojedine od sveučilišnih knjižnica imaju potkraj Srednjega vijeka i preko 1.000 rukopisa (Sorbona na pr. već 1330. god. ima 1.722 rukopisa!). Uslijed porasta knjiga osjeća se sada potreba, da se knjige popišu t. j. kataloguiziraju. Starim inventarnim popisima počinju se sada dodavati posebni abecedni indeksi, iz kojih će se s vremenom razviti abecedni katalog. Veći broj knjiga traži i veći prostor. Knjige se onda više ne spremaju u ormar, nego polažu u posebnoj dvorani na pultove (klupe), što je za rad bilo mnogo praktičnije. Zbog pultova knjižnica dobiva karakterističan izgled: duga pravokutna prostorija s dva poprečna niza klupa-pultova, a po sredini hodnik. Sistem pultova preuzele su kasnije i samostanske knjižnice. U sveučilišnim knjižnicama knjige se vrlo često dijele u dvije skupine:

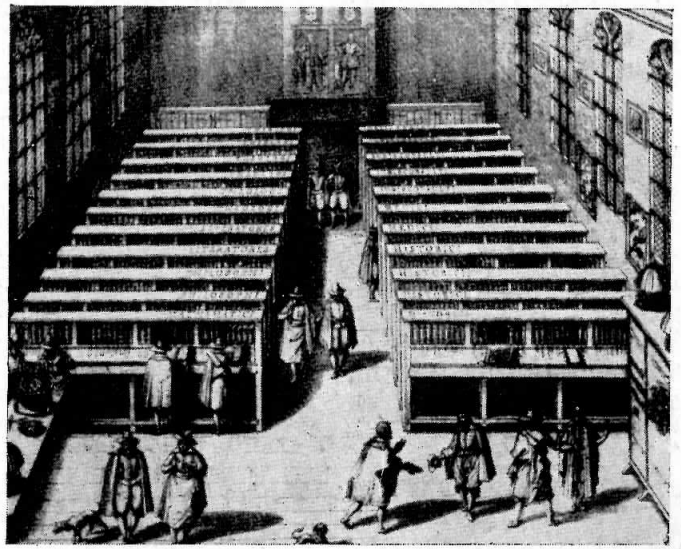

SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA U LEYDENU
(Primjer knjižnice s pultovima)

1) važnija priručna djela (ne posuđuju se, već se redovito pričvršćuju lancima za pult, gdje se čitaju; to su t. zv. libri incatenati). Tako su na pr. bile pričvršćene knjige kod nas u knjižnici Dominikanaca u Dubrovniku sve do 1691.) i 2) ostala djela (koja se posuđuju). Knjižnicom sveučilišta mogli su se koristiti samo nastavnici i đaci. Njom je upravljao obično knjižničar, koga bi izabrao nastavnički zbor.

Velika potražnja knjiga utjecala je na to, da se od 13. st. stvara poseban obrtnički stalež »prepisivači knjiga« i poseban stalež »trgovci (zapravo posuđivači) rukopisa« (stationarii). To je utjecalo na kvalitet izradbe knjiga.

Od 12. st. iščezavaju i propadaju mnogi stari sredovječni samostani i njihove knjižnice (ratovi, elementarne nesreće, nemar i t. d.). Međutim doskora

se javljaju novi redovi (franjevci, dominikanci, karmelićani i dr.), koji će razviti svoj kulturni rad. U ovo doba padaju prvi pokušaji skupnih ili, kako bismo ih danas nazvali, centralnih kataloga za više knjižnica (na pr. Registrum librorum Angliae — 14. stoljeće).

Iz razdoblja kasnog Srednjeg vijeka znamo još za veći broj *privatnih knjižnica*, koje posjeduju pojedini prosvijetljeni vladari ovoga vremena, kao: Fridrih II. Hohenstaufovac, (13. st.), najumniji vladar Srednjega vijeka, Ljudevit IX. Sveti (13. st.), osnivač biblioteke u Sainte Chapelle, Karlo V. Mudri (14. st.), osnivač knjižnice u Louvreu, pa razni plemići, biskupi i obični građani (Njemačka). Najistaknutija knjižnica ovoga vremena jest velika papinska biblioteka u Avignonu (»avinjonsko sužanjstvo« 1308—1378), koja je imala preko 1.600 svezaka.

U 14. st. imamo i pojavu prvih *gradskih knjižnica*, ali se njima moglo služiti samo osoblje magistrata.

Ma kolikogod kolegijske sveučilišne i druge knjižnice ovog vremena znače napredak prema ranosredovječnim samostanskim knjižnicama, ipak se one ne mogu uspoređivati s knjižnicama Staroga vijeka, koje su bile javne i za koje se brinula državna vlast. Takvih knjižnica ne poznaje Srednji vijek, njih će ponovo uvesti u život tek novo doba.

Novi vijek

Doba humanizma i renesansse (otprilike 1400—1550)

Humanizam je duhovni pokret, koji se javio na prijelazu između Srednjega u novi vijek. Karakteristični su za nj povratak čovjeka k prirodi, odbacivanje srednjovjekovnog duha i autoriteta crkve u korist ovozemnog života i slobode čovječije ličnosti, a povrh svega težnja za obnovom života i kulture klasičnih naroda. Humanizam počinje u Italiji, koja je u ovo doba bila najrazvijenija zemlja u Évro-

pi (obrt, trgovina). U 15. st. proširio se već i po Njemačkoj i Francuskoj. Naročito jak odjek imao je u Njemačkoj, gdje je snažan razvoj građanstva pripremio za nj teren. I kod nas cvate otprilike do polovice 16. st. U zemljama udaljenijim od Italije javlja se kasnije i traje dulje, negdje čak do kraja 17. st.

Humanistički pokret živo se odrazio u svemu kulturnom životu, a na posebni način u oblasti pisane kulture. U povijesti knjige i knjižnica ovo je doba značajno, jer je donijelo:

1) neobično veliku potražnju rukopisa djela klasičnih književnosti,

2) živo prepisivanje i trgovinu s takvim rukopisima (centri: Mleci, Bazel, Firenca, Rim, Napulj i dr.),

3) uvođenje novoga pisma, koje je mnogo čitljivije (humanistica),

4) pronalazak tiska s pomičnim slovima (najrevolucionarnije otkriće u povijesti moderne kulture!),

5) stvaranje novog tipa privatne knjižnice, koja će biti mnogo liberalnija od dosadašnjih knjižnica (geslo: Sibi et amicis t. j. za se i za prijatelje),

6) pojavu prvih javnih knjižnica.

Kao glavni ljubitelji i sabirači knjiga među humanistima mogu se spomenuti: *Francesco Petrarca* (1304—1374), poznati talijanski pjesnik i začetnik humanizma. On je sabrao veliku zbirku knjiga, koju je kasnije poklonio Veneciji s time, da grad otvori javnu knjižnicu, što međutim nije bilo provedeno u djelo; Petrarkin suvremenik i prijatelj *Giovanni Boccaccio* (1313—1375), poznati pisac Decamerona; *Coluccio Salutato* (1331—1406), književnik i diplomat; *Cosimo de Medici* (1389—1464), gospodar Firence; *Enea Silvio Piccolomini* (1405—1464), kasniji papa Pijo II; *Poggio Bracciolini* (1380—1459), pisar u papinskoj kancelariji, koji je obišao veliki dio Evrope tražeći stare rukopise; kardinal Grk *Bazilije Bessarion* (1395—1472); glasoviti govornik na saboru u Konstancu Hrvat *Ivan Stojković* (oko 1390—1443), poznatiji pod imenom Iohannes a Ragusio; njemački

književnik *Nicolaus Cusanus* (+ 1464); književnik *Iohannes Reuchlin* (+1522) u Heidelbergu; *Hermann* i *Hartmann Schedel* u Nürbergu; *Konrad Peutinger* (+1547) u Augsburgu, pa tri člana glasovite obitelji *Fugger* u Augsburgu, koji su se istakli kao najveći njemački privatni sabirači knjiga. U Francuskoj se posebice isticao kralj *Ljudevit XII* (1462—1514), čija je knjižnica u dvorcu Blois imala, kažu preko 2000 knjiga.

Ljubav za knjigom zahvaća sve obrazovane staleže. Humanisti stvaraju svoje škole i t. zv. akademije, a tirani u pojedinim gradovima postaju njihovi pokrovitelji, da bi na taj način povećali sjaj svoga dvora.

Mnogi privatnici sabiru sada veće zbirke knjiga; takve su na pr. zbirke knezova Visconti i Sforza u Paviji, knezova d'Este u Ferrari i dr. Iz takvih privatnih zbirka pojedinih bogatih plemića i knezova razvijaju se konačno i prve javne knjižnice Novoga vijeka. Jedna od najstarijih takvih humanističkih knjižnica jest *Biblioteca Marciana* u *Firenci*, koju je otvorio vojvoda Cosimo de Medici (1441). Ona je dobila ime po mjestu, gdje se nalazila (samostan San Marco u Firenci). Ovo je prva javna knjižnica novoga doba. Za razliku od kućne knjižnice obitelji Medici, koja se nazivala »Medicea privata«, ova se knjižnica zvala imenom »Medicea publica«. Nasljednik Cosimov Lorenzo de Medici povećao je kućnu knjižnicu, koja se po njemu prozvala Biblioteca Laurenziana.

Druge su javne biblioteke ovog vremena: *Marciana* u *Veneciji* (1468). Nastala je iz zbirke rukopisa spomenutog kardinala Bessariona, koju je darovao mletačkoj republici s time, da otvori javnu knjižnicu, i novoobnovljena papinska knjižnica u Rimu t. zv. *Vaticana*, koja postaje javnom 1480. Za obnovu ove knjižnice zaslužan je osobito papa Nikola V. i njegov pomagač bibliotekar Vespasiano da Bisticci. Kasnije se u njoj osobito istakao Bibliotekar Bartolomeo Pla-

tina. U ovo doba Vaticana je jedna od najvećih knjižnica svijeta. Iz ovoga vremena potječe i biblioteka *Malatestiana* u *Ceseni* (1452) s krasnom dvoranom u ranorenesansnom stilu, koja se sačuvala do danas u svom prvom obliku (primjer pult-biblioteke).

U srednjoj Evropi najvažnija je biblioteka hrvatsko-ugarskog kralja Matijaša Korvina (1458—1490), u Budimu t. zv. *Corvina.* Ova je knjižnica brojila oko 3.000 svezaka. Uz knjižnicu postojao je posebni skriptorij, u kom su radili razni talijanski i hrvatski humanisti i sitnoslikari (Feliks Petančić). Za Korvinovu knjižnicu radili su još razni skriptoriji u Italiji (Firenca, Rim, Napulj). Biblioteka Corvina stradala je, kad su Turci osvojili grad Budim (1526).

Među bibliofilima velikog stila u doba humanizma i renesanse osobito se ističu *Tommaso Maioli* oko 1550. i *Jean Grolier* (1479—1565) naročito zbog krasnih uveza svojih knjiga.

O humanističkoj knjižnici općenito se može reći, da se po vanjskom izgledu ne razlikuje mnogo od knjižnice kasnog Srednjeg vijeka. I u njoj naime dolazi sistem pultova, samo su dvorane obično nešto veće. Knjižnice, utemeljene od bogatih knezova i vladara, redovito su bogato i umjetnički građene. Pri gradnji renesansnih knjižnica sudjeluju istaknuti umjetnici ovoga vremena, tako na pr. Michelangelo gradi Laurenzianu, Sansovino Marcianu u Veneciji i dr.

Jedan od najvažnijih događaja, koji se zbio u doba humanizma i renesanse, jest pronalazak štampe, koji pada polovicom 15. st. Ovaj pronalazak uz upotrebu novog pisaćeg materijala-papira, koji je mnogo jeftiniji od pergamene, a koji se od 14 st. sve više upotrebljava za knjige, bit će od bitnog utjecaja na dalji razvitak knjižnica u Evropi. Kroz relativno vrlo kratko vrijeme proširile su se štamparije po cijeloj Evropi, a doskora i izvan nje. Knjige postaju masovna i jeftina roba (kaže se, da je tiskana knjiga bila otprilike pet puta jeftinija od rukom pisane knjige

istog opsega), a to će se ubrzo odraziti na količini fondova novih knjižnica. Moramo doduše istaknuti, da je bio priličan broj knjižnica, koje dulje vremena nisu htjele nabavljati tiskane knjige, već su se radije ograničile samo na rukopise. Međutim tiskane knjige ulaze najprije u knjižnice humanista, zatim u pojedine javne knjižnice, da konačno prodru i u kneževske, samostanske i univerzitetske knjižnice. Pojava tiskane knjige učinila je suvišnom rukopisnu radionicu (skriptorij) uz knjižnicu.

Zanimljivo je spomenuti, da je vrlo kratko vrijeme nakon pronalaska tiska došlo do uvođenja državne i crkvene cenzure knjiga (t. j. zabrane, da se tiska bilo koja knjiga prije nego vlasti dopuste). Pojedini primjeri cenzuriranih knjiga dolaze već od 1475., prva papinska bula o »prethodnoj cenzuri« izlazi 1487., prvi popisi zabranjenih knjiga, koje izdaju pojedini vladari ili rimska crkva, javljaju se već od 1520. (Najpoznatiji je od njih tridentinski »Index librorum prohibitorum« iz 1564. god.).

Doba kasne renesanse i baroka (polovina 16.—17. st.)

Početi Novoga vijeka obilježeni su znamenitim otkrićima novih morskih putova i novih zemalja (Amerika, Indija), početkom kolonijalnih osvajanja te vjerskim reformacijama i sukobima u većini evropskih zemalja. Za jugoistočnu Evropu ovo doba znači vrhunac turske opasnosti i svakodnevnog ratovanja, što će gotovo u potpunosti paralizirati kulturna nastojanja naroda ovih zemalja.

Spomenute političke prilike imale su snažan odraz i u povijesti knjižnica. Pokret reformacije, koji je započeo Martin Luther u Njemačkoj (1517), a koji je direktno ili indirektno zahvatio gotovo sve evropske zemlje, bio je redovito popraćen krvavim obračunavanjem protivničkih stranaka. Osim toga on je uvijek donosio sa sobom sekularizaciju crkvenih dobara t. j.

pretvaranje crkvenih dobara u svjetovna, koju provode pristaše protestantizma (pojedini vladari, knezovi, gradovi i dr.). Među ostalim provodi se sekularizacija i samostanskih knjižnica. U svim ovim previranjima stradale su mnoge stare knjižnice. Tako u Njemačkoj, naročito u razdoblju od 1524.—1525., za vrijeme t. zv. seljačkog rata, u Engleskoj za vlade Henrika VIII. i njegova nasljednika Eduarda VI., u Francuskoj za sukoba katolika s hugenotima (1562.), a osobito u Češkoj i Njemačkoj u toku t. zv. tridesetgodišnjeg rata (1618—1648). Od zaplijenjenih samostanskih zbiraka povećavaju se mnoge stare, a stvaraju se i brojne nove knjižnice. Među sveučilišnim knjižnicama, koje su nastale u ovo doba, osobito se ističu knjižnice sveučilišta u: *Jeni, Leipzigu, Tübingenu, Leidenu, Amsterdamu* i *Coimbri* (sve iz 16. st.) pa *Bologni, Uppsali, Padovi, Louvainu, Rimu* i dr. sve iz 17. st.). U ovo doba osnovana je i prva sveučilišna knjižnica u Americi — knjižnica *Harvardskog sveučilišta* u *Cambridgeu*. Sada se napokon javlja i novi tip *gradske knjižnice* — knjižnica pristupačna građanstvu.

Ali još više od spomenutih knjižnica u ovom razdoblju ističu se knjižnice pojedinih vladara, knezova i visokog plemstva. Osnivanje takvih knjižnica u mnogo slučajeva nije bilo posljedica jačih kulturnih potreba njihova vlasnika, nego su knjižnice u prvom redu imale da istaknu sjaj pojedinih dvorova i plemićkih kuća.

Kako je priliv knjiga u usporedbi sa sredovječnom i humanističkom knjižnicom znatno veći, pultovi više nisu mogli da prime sve knjige. Zato se knjige sada počinju smještati na police i ormare, koji stoje uz zidove bibliotečne dvorane (po potrebi sve do stropa), a pultovi se odstranjuju iz dvorane. Dobiveni prazni prostor u sredini dvorane počinje se sada ispunjati raznim zanimljivim predmetima, na pr. velikim globusima, atlasima, numizmatičkim i drugim muzejskim zbirkama. Kažemo: humanistička se knjižnica

pretvorila u baroknu. Ovaj spoj knjižnice i muzeja, prenatrpanost bibliotečne dvorane s neobičnim i rijetkim predmetima karakteristična je oznaka svake barokne knjižnice.

Prvu izrazito *baroknu knjižnicu* osnovao je španjolski vladar Filip II. u svojoj palači *Escorialu* (47 km. od Madrida) 1567. god. U ovoj je knjižnici Filip skupio najvažnija djela iz svih struka. Biblioteka je brojila oko 18.000 svezaka. Među ostalim vrijednim materijalom tu se nalazila i znamenita zbirka grčkih kodeksa našeg zemljaka Franje Patriciusa (1529—1597). Biblioteka nije bila pristupačna javnosti.

Još prije Filipa II. osnovao je francuski kralj Franjo I. najprije u svom dvorcu, a kasnije u Parizu, knjižnicu francuskih kraljeva nazvanu *Bibliothèque royale* ili *bibliothèque du roi* 1518. god. S tom su bibliotekom bile kasnije združene neke starije zbirke francuskih kraljeva, koje smo već spomenuli, da su postojale u pređašnjim stoljećima (zbirke Ljudevita IX., Karla V., Ljudevita XII.) Godine 1537. izdana je kraljevska odredba da ova biblioteka ima dobivati besplatno po jedan primjerak svake knjige, koja se tiska u Francuskoj. To je prvi slučaj obaveznog primjerka u povijesti knjižnica. Ova će se praksa kasnije postepeno zavesti i u ostalim zemljama. Bibliothèque royale nije bila u ovo doba javna knjižnica.

Druga velika knjižnica u Francuskoj iz ovoga razdoblja jest knjižnica kardinala Mazarina nazvana *Mazarina* (osn. 1643.). Ova je biblioteka brojila preko 40.000 svezaka. Upravljao je njome *Gabriel Naude* (1600—1653), jedan od najvećih bibliotekara svih vremena. On je napisao prve upute u nauku o bibliotekarstvu (»Advis pour dresser une bibliothèque«), u kojima je iznio vrlo napredne ideje o zadaći biblioteka. Knjižnica Mazarina prva je francuska javna knjižnica (bila je otvorena općinstvu jedan dan na tjedan). Iz ovoga vremena (1624) potječe i biblioteka *Sainte Geneviève* u Parizu.

U Austriji je oko 1526. nastala *Dvorska knjižnica u Beču,* koja se kasnije naročito obogatila kupnjom dragocjene zbirke knjiga bibliofilske obitelji Fugger iz Augsburga.

U Italiji je Vaticana dobila u ovo doba posebnu baroknu dvoranu. Ta se knjižnica znatno obogatila za vrijeme tridesetgodišnjeg rata, jer je 1622. dobila na dar cijelu zaplijenjenu heidelberšku sveučilišnu knjižnicu (Bibliotheca Palatina) i otkupila znamenitu knjižnicu švedske kraljice Kristine, kćerke Gustava Adolfa. God. 1602. osnovana je u Milanu znamenita biblioteka *Ambrosiana,* koja je 1609. otvorena javnosti. Isto tako bila je javna knjižnica *Biblioteca Angelica* u Rimu, koju je osnovao Angelo Rocca 1605. godine.

U 16 st., kao što je rečeno, engleskim su knjižnicama (samostanskim i sveučilišnim) nanesene neprocjenjive štete nekulturnim ispadima kraljeva Henrika VIII. i Eduarda VI. Da bi donekle popravio ovu štetu, engleski diplomat Thomas Bodley obnavlja 1602. sveučilišnu knjižnicu u *Oxfordu,* koja će se sada po njemu prozvati *Bodleiana* (Bodleian library). Ta će knjižnica postati prva engleska javna knjižnica (pravo pristupa imali su samo viši staleži). Zanimljivo je, da je ova knjižnica i dalje zadržala sistem pultova. Danas je ona jedna od najvećih sveučilišnih knjižnica na svijetu (oko 2,000.000 svezaka).

Ambrosiana, Bodleiana, Angelica i Mazarina najpoznatije su velike biblioteke ovoga razdoblja, pristupačne javnosti. Upotreba knjiga u drugim knjižnicama redovito ovisi o širokogrudnosti njihovih upravitelja (za prijatelje plemića, priznate učenjake s preporukom i sl.). Prostorije baroknih knjižnica velike su i hladne dvorane, zimi neložene, pa nisu baš privlačile na rad. Kako te knjižnice obično nemaju redovite dotacije, nisu mogle sistematski nabavljati važniju noviju literaturu, porast ovih knjižnica ovisan je uvijek bio o uviđavnosti i smislu momentanog vlasnika. Nedostatke i slabe strane postojećih knji-

žnica prvi je jasno uvidio i formulirao njemački filozof *Gottfried Wilhelm Leibniz* (1646—1716). On je bio knjižničar kraljevske biblioteke u Hannoveru i znamenite kneževske knjižnice u Wolfenbüttelu (osn. oko 1560.). Leibnizovi pogledi na bibliotekarstvo i zadaću knjižnica te prijedlozi za poboljšanje uvjeta rada u njima, iako nisu bili objelodanjeni, značе veliki novum u povijesti novovjekog bibliotekarstva. Leibniz prije svega inzistira na javnosti i općoj pristupačnosti knjižnica. Knjižnice, kaže on, moraju redovito nabavljati dobra nova djela i popunjavati stare praznine. Vrijednost knjižnice nije u broju, nego u kvalitetu knjiga. Abecedni katalog za nj je najvažniji. Sam Leibniz izradio je i neku vrst predmetnog kataloga. Leibnizovi nazori i teoretske postavke našli su opću primjenu tek u 19. st.

18. st. do Francuske revolucije

Za 18. st., kao što je poznato, karakteristična je pojava racionalizma i prosvijetljenog apsolutizma. Prosvijetljeni apsolutizam javlja se kao rezultanta dviju oprečnih tendencija u državi: a) težnje vladara za neograničenom vlasti u upravi zemlje (izbija manje ili više kroz čitav Novi vijek, a dostiže svoj vrhunac u 18. st.) b) snažne opozicije građanstva i naprednih pojedinaca protiv vlasti privilegiranih staleža. Napredni mislioci 17. i 18. st. (Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot, D'Alembert, Quesnay i dr.) odbacuju svaki autoritet, kako državni tako i crkveni. O svemu, kažu oni, treba da odlučuje zdrav razum (ratio — otud racionalizam) slobodan od bilo kakvih predrasuda: vjerskih, socijalnih i dr. Da bi se suzbile predrasude, treba narodu prosvjete. Ideja o prosvjećivanju naroda postaje imperativ vremena. Ona zahvaća sve društvo pa i same vladare i vladajuće staleže. U duhu ovih ideja stali su pojedini vladari uvoditi razne reforme: olakšavati feudalne terete, pomagati nauku i umjetnost, ograničavati utjecaj crkve (ukidanje reda isusovaca

i dr.), širiti vjersku snošljivost. Zbog svega toga njihova se vladavina nazvala prosvijetljeni apsolutizam. Sistem prosvijetljenog apsolutizma započeo je u Francuskoj i zahvatio većinu evropskih država. Najznatniji su mu predstavnici: u Austriji Marija Terezija (1740—1780) i Josip II. (1780—1790), u Pruskoj Fridrich II. Veliki (1740—1786), u Rusiji Katarina II. (1763—1796).

Među važnijim tekovinama, koje je donijelo ovo doba na kulturnom polju, ističe se posebice pojava prvih znanstvenih akademija: u Engleskoj 1662. Royal society of London, u Francuskoj 1666., u Pruskoj 1700., u Rusiji 1725., u Danskoj 1743. i t. d. Osnutak akademija znači početak razdoblja sistematske organizacije znanstvenog rada u svijetu. U 18. st. počinje i veći polet periodske štampe u modernom smislu riječi, iako prvi počeci novina i časopisa padaju znatno ranije. Prvi znanstveni i literarni časopisi javili su se već polovinom 17. st. (Journal des savants 1665., Philosophical transactions 1665. i Mercure galant 1672. i t. d.), a počeci prvih novina idu čak u 16. st.

Što se tiče organizacije samih knjižnica, tu u ovo doba ne vidimo još nikakvih znatnijih promjena. Po uzoru na već postojeće knjižnice pojedinih vladara, knezova, sveučilišta i samostana osnivaju se neprestano nove knjižnice, naročito nakon sekularizacije bogatih crkvenih dobara isusovačkog reda, koja je bila izvršena u različitim zemljama (Francuskoj, Portugalu, Španjolskoj i Austriji) u drugoj polovici 18. st., a osobito nakon ukinuća ovoga reda 1773. god. U povijesti osnivanja knjižnica ovo je doba važno, jer je donijelo osnutak niza novih knjižnica, koje će se kasnije razviti u najveće biblioteke svijeta.

U Francuskoj u ovo vrijeme sistematski se izgrađuje spomenuta već *Bibliothèque royale* u Parizu (ministar Colbert). God. 1735. postaje ona pristupačna svakome, tko se bavi znanošću. Po broju knjiga i po vrijednosti njihovoj ova je biblioteka u 18. st. najbogatija knjižnica svijeta.

U Engleskoj pada u ovo doba osnutak glasovitog *British museuma*, koji je uz *Knjižnicu*, (osnovanu 1753.), obuhvatao još galeriju slika i razne druge muzejske zbirke. Knjižnica Britanskog muzeja postala je za relativno kratko vrijeme glavna knjižnica Engleske i jednom od najvećih knjižnica svijeta. (Danas broji oko 6,000.000 sv.).

U Rusiji osniva Petar Veliki 1714. god. *Knjižnicu akademije znanosti* u Petrogradu (u najnovije doba prenesena u Moskvu, posjeduje oko 7,500.000 svezaka). Potkraj 18. st. osniva se u Rusiji druga velika knjižnica. *Imperatorskaja knjižnica* u Petrogradu (danas *Gosudarstvennaja publičnaja biblioteka imeni Saltykova-Ščedrina* u Lenjingradu). Ova je knjižnica nastala uglavnom iz fondova zaplijenjene knjižnice poljskih grofova Załuskih, koja je u cjelini (preko 250.000 svezaka) bila prenesena iz Varšave u Lenjingrad (1795.). Biblioteka Saltykova-Ščedrina ima danas oko 7,000.000 svezaka, među kojima oko 40.000 slavenskih rukopisa, pa se ubraja među najveće biblioteke svijeta.

Od njemačkih knjižnica naročito se u ovo doba ističu: *Kraljevska biblioteka* u *Berlinu, Dvorska biblioteka* u *Dresdenu* te spomenuta *Vojvodska biblioteka* u *Wolfenbüttelu*. (Za nas je posebice interesantno znati, da se u ovoj posljednjoj knjižnici čuva najveći dio dragocjene zbirke knjiga, koju je sabrao Hrvat Matija Flacius Illyricus). Ali više od sviju knjižnica isticala se u Njemačkoj u ovo doba novoosnovana *Sveučilišna knjižnica* u *Göttingenu* (1735.). Ova je knjižnica svojom organizacijom i svojim katalogom bila uzorom svim njemačkim znanstvenim knjižnicama ovog vremeena i uživala je najveći ugled.

U Poljskoj se ističu knjižnice: *Knjižnica grofova Załuskih* u Varšavi, koju su, kao što smo rekli, potkraj 18. st. Rusi zaplijenili i prenijeli u Petrograd. Ona je bila prva javna poljska knjižnica (otvorena 1748.), *Sveučilišna knjižnica* u *Krakovu* (Bibljoteka

Jagiellonska), kojoj prvi počeci idu u 14., st., pa knjižnica grofa Zamojskog, grofova Czartoryskih i dr.

U Italiji pada u ovo doba osnutak dviju važnih talijanskih znanstvenih knjižnica: *Biblioteca nazionale* u *Napulju*, koja je osnovana 1734. i koja je po veličini danas druga talijanska knjižnica te *Brere* u *Milanu* (danas Biblioteca nazionale Braidense), koju je osnovala Marija Terezija. Ta se knjižnica naročito obogatila 1773. zaplijenjenim knjigama tamošnjeg isusovačkog učilišta.

U Austriji *Dvorska biblioteka* u *Beču* dobiva početkom 18. st. posebnu kasnobaroknu knjižničku dvoranu (graditelji otac i sin Fischer von Erlach). Za austrijske i ugarske zemlje posebno je karakteristično, da se u 18. st. mnoge javne knjižnice obogaćuju sekulariziranim knjigama ukinutih pojedinih crkvenih redova, osobito isusovačkog (1773.) i pavlinskog (1786.). Najveći dio ovih knjiga odlazi u Dvorsku biblioteku u Beču, Sveučilišnu knjižnicu u Pešti, pa sveučilišne knjižnice u Pragu, Grazu, akademijsku knjižnicu u Zagrebu, Licejsku knjižnicu u Ljubljani i knjižnicu Brere u Milanu.

U ovo doba pada i osnutak nekih velikih knjižnica u Sjevernoj Americi. Tako se 1701. osniva knjižnica *Yale University* u New Havenu kod *New Yorka*, a 1754. knjižnica *Columbia University* u *New Yorku*.

Osim spomenutih velikih knjižnica razvija se i nastaje u 18. st. i veliko mnoštvo manjih privatnih knjižnica.

Duh racionalizma, koji prožima cijelo ovo doba, odrazio se i u životu knjižnica u tome, što mnoge knjižnice, koje imaju stručni katalog, nastoje sistem struka svoga kataloga izgraditi što više prema idealnoj (logičkoj) klasifikaciji znanosti. Unutar pojedinih struka redanje je bilo različito: po kronološkom redu, po abecednom redu, po piscima, po mjestima

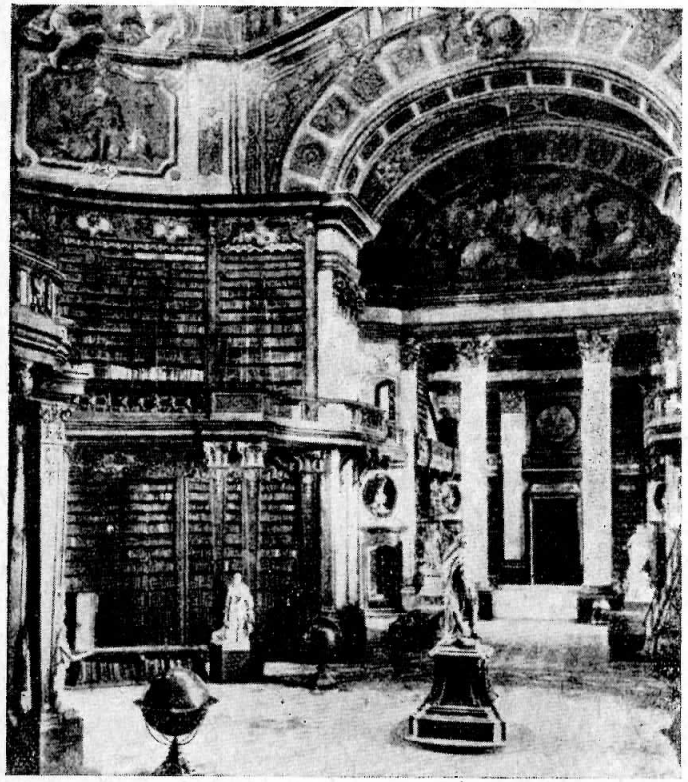

BAROKNA DVORANA AUSTRIJSKE NACIONALNE KNJIŽNICE
(biv. Dvorska knjižnica) u Beču

i sl. Stručni katalog bio je istodobno i mjesni katalog: knjige su se naime na policama slagale po istom sistemu i redoslijedu, kako je to stajalo u katalogu. Zanimljivo je, da u ovo doba knjige vrlo često nemaju signatura, čak ni u knjižnicama, koje su imale po više desetaka tisuća knjiga. Ukoliko dolaze signature, to su redovito bile lokalne signature t. j. ozna-

čavale su točno smještaj i položaj knjige, u kom je ormaru, na kojoj polici i koja po redu. Svaka i najmanja promjena u rasporedu struka povlačila je za sobom neminovno i premještanje knjiga i promjenu signatura, a to je sve stvaralo velike neprilike bibliotekarima. Posebnu poteškoću predstavljalo je unošenje prinova u kataloge, koji su se tada vodili u obliku knjiga. (Nakon stanovitog vremena redovito bi nestalo praznog mjesta za upisivanje novih knjiga.)

U vanjskom izgledu knjižnica u 18. st. nema još većih promjena. Knjige se još uvijek smještaju u ormarima ili stelažama uzduž zidova dvorane. Da bi se olakšao pristup do onih knjiga, koje su se nalazile u gornjim dijelovima visokih ormara i stelaža uza zidove, sada se obično grade otprilike po sredini zidova posebne galerije (jedna ili dvije), s kojih je bilo mnogo lakše doći do knjiga u gornjim dijelovima dvorane (primjer: dvorana Dvorske knjižnice u Beču).

Knjižnice u 19. i 20. st.

Izvanredne prilike, koje smo vidjeli, da su nastale za knjižnice u drugoj polovini 18. stoljeća u mnogim zemljama u Evropi sekularizacijom knjižnica pojedinih crkvenih redova, produžuju se s Francuskom revolucijom i političkim zbivanjima, koje je ona izazvala (Napoleonovi ratovi, daljnje sekularizacije u pojedinim zemljama kao Njemačkoj i dr.) i u prvim decenijima 19. st. I ove pojave izazivaju opet velike promjene u vlasništvu knjiga. Za vrijeme Francuske revolucije provodi se u najvećem stilu nacionalizacija posjeda crkve i plemstva. Na taj način došle su u vlast države i veoma velike količine knjiga. One se prikupljaju u posebnim knjižnim sabirališima (depôts littéraires). Podržavljenim knjigama osobito su se obogatile velike pariške knjižnice, tako: Bibliothèque royale, koja se sada prozvala Narodnom knjižnicom — *Bibliothèque nationale,* zatim Biblioteka

Sainte Geneviève te novoosnovana (1797.) *Bibliothèque de l'Arsenal.* Od knjiga iz pojedinih sabirališta u provinciji nastale su različite mjesne javne knjižnice.

U Njemačkoj su u *Dvorsku biblioteku* u *Münchenu* (danas Bayerische Staatsbibliothek) prispjele knjige iz 150 njemačkih samostanskih knjižnica, pa je tako ova knjižnica došla u posjed najveće zbirke rukopisa u Njemačkoj i najveće zbirke inkunabula na svijetu (oko 16.000).

Pod utjecajem Francuske revolucije (načela jednakosti i ravnopravnosti svih ljudi te političke i nacionalne suverenosti naroda) pospješuje se proces prijelaza feudalnih država u nacionalno-demokratske države; politički i gospodarski liberalizam dovodi do snažnog razvoja buržujskog kapitalizma kao i do sve većeg širenja njegove negacije — socijalizma. Ubrzanim tempom razvija se moderna industrija. Naročiti procvat doživljuju u ovom stoljeću prirodne i primijenjene znanosti. Književna produktivnost općenito je znatno porasla, posebice broj djela namijenjenih širim narodnim slojevima. Sve će to značiti iz dana u dan sve veći priliv knjiga u knjžnice i bit će uzrokom da će u ovom stoljeću konačno doći do potpunog preokreta u pitanju određivanja zadataka knjižnica i njihove organizacije.

Glavni su problemi bibliotekarstva, koje je rješavalo 19. st., a još je i danas rješavaju.

1) problem smještaja sve većeg broja knjiga, naročito golemih količina, koje su se sabrale u velikim knjižnicama, i njihova spajanja u organske cjeline;

2) problem tehničke obrade knjiga u knjižnicama (katalogiziranja, signiranja i t. d.)

3) problem približavanja knjižnog blaga što širim slojevima naroda i tehnike upotrebe i korištenja knjiga (odnosa prema čitačima i t. d.).

Od bibliotekarskih stručnjaka, koji su se istakli u ovom razdoblju bilo kao teoretičari bilo kao praktičari, najvažniji su u Njemačkoj: *Martin Schrettin-*

ger (1772—1851), *Friedrich Adolf Ebert* (1791—1834), *Otto Hartwig* (1830—1903), *Karl Dziatzko* (1842. do 1903.); u Engleskoj: *Antonio Panizzi* (1797—1879); u Francuskoj: *Leopolde Delisle* (1826—1910) u Americi: *Melvil Dewey* (1851—1931) i *Charles Ammi Cutter* (1837—1903).

Kao jedan od najvažnijih reformatora modernog bibliotekarstva i jedan od najvećih bibliotekara svih vremena istakao se Antonio Panizzi, ravnatelj Knjižnice Britanskog muzeja, po rodu Talijan. On je vrlo dobro uočio glavne probleme i poteškoće modernih knjižnica, naročito velikih znanstvenih knjižnica, i s uspjehom pokušao da ih u praksi riješi. Prije svega Panizzi je: a) stekao osobite zasluge svojim reformama na polju izgradnje bibliotečnih zgrada. Mora se graditi, traži on, odvojena prostorija za čitaonicu (u Britanskom muzeju dao je izgraditi veliku okruglu čitaonicu s kupolom, koja će kasnije biti uzorom mnogim drugim velikim bibliotekama u svijetu), odvojene upravne prostorije i odvojena praktična niska spremišta s metalnim policama uza zid i poprijeko spremišta (Panizzijeve metalne stelaže usavršio je kasnije — 1885. Nijemac Robert Lipmann pronalaskom pomičnih polica), b) stekao velike zasluge za razvoj same Knjižnice Britanskog muzeja (znalački popunio njezine fondove, osigurao joj stalna sredstva, uredio pitanje obaveznog primjerka i odredio joj zadatke kao nacionalnoj knjižnici), c) postigao je velike uspjehe na području katalogiziranja knjiga (njegova kratka pravila za abecedni katalog postala su temelj modernoj egzaktnoj katalogizaciji knjiga).

U Francuskoj se osobito istakao ravnatelj pariške Bibliothèque nationale Léopold Delisle u pitanju smještanja knjiga u spremištu. On je naime prvi uveo *numerus currens* t. j. počeo unutar velikih stručnih skupina smještati knjige po veličini i signirao ih tekućim brojevima prema tome, kako su dolazile. Delisleove reforme u pogledu smještanja knjiga pretvorile su se kasnije u potpuno mehanički sistem slaga-

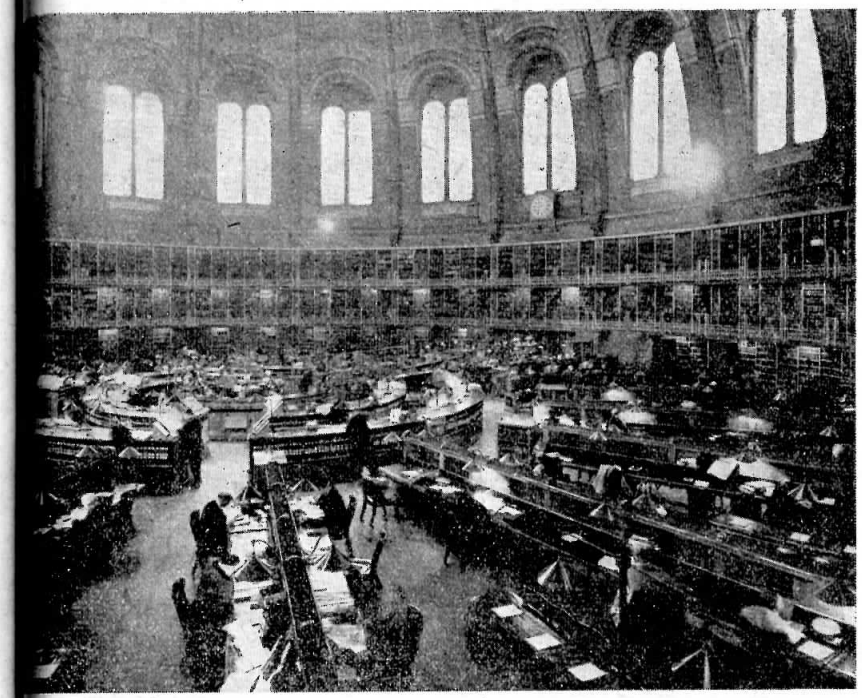

KNJIŽNICA BRITANSKOG MUZEJA U LONDONU
(Čitaonica s kupolom)

nja knjiga t. j. bez obzira na bilo kakve skupine. Ovaj su način spremanja knjiga usvojile francuske sveučilišne knjižnice (1878.), usvojila ga je Austrija, a počeo se nakon toga uvoditi i u druge evropske zemlje, pa je došao i k nama (poprimila ga je većina naših velikih knjižnica na pr. Sveuč. knjižnica u Zagrebu). Osim toga Delisle je izradio jedinstveni abecedni katalog za svoju knjižnicu i počeo ga tiskati 1897. (dosad izišla 182 sv.). Stekao je osim toga velike zasluge i na polju sređivanja rukopisa.

Američke knjižnice usvojile su međutim većinom sistematski raspored knjiga. Da bi olakšao rad bibliotekara na tom području i unificirao različite postupke pojedinih knjižnica, stvorio je američki bibliotekar Melvil Dewey svoju decimalnu klasifikaciju (1876). Nju će kasnije (1895) preuzeti Bruxelles (Institut international de bibliographie), a u razrađenom obliku i mnoge druge zemlje (na pr. SSSR i dr.). Pokušale su je uvesti i neke naše manje knjižnice.

Njemački bibliotekar Karl Dziatzko stekao je velike zasluge izradom opširnog pravilnika za abecedni katalog (poznate »Pruske instrukcije« — 1899). Ovaj će pravilnik kasnije usvojiti gotovo sve važnije njemačke knjižnice, a on će također utjecati na kataložna pravila i pojedinih zemalja srednje Evrope, među ostalim i na hrvatsku bibliotekarsku praksu.

God. 1876. izdao je Amerikanac Charles A. Cutter pravila za posebnu vrst kataloga, t. zv. *ukršteni katalog*, koji je tip postao glavnim katalogom američkih knjižnica.

Općenito se može reći, da je veliki razvoj bibliotekarske teorije i prakse glavna značajka bibliotekarstva 19. i 20. st. Gotovo sve velike knjižnice u ovo doba nastoje utvrditi pisanim pravilnicima propise za katalogiziranje knjiga. Negdje se javljaju i opći tiskani pravilnici za veći broj ili sve knjižnice neke zemlje. Takve su na pr. spomenute Pruske instrukcije za Njemačku pa Angloamerički pravilnik, koji su međusobnim sporazumom od 1908. usvojila američka i engleska bibliotekarska društva. To je uopće danas jedan od najrašireniji pravilnika za katalogizaciju u svijetu.

Od kraja 19. st. počinju izlaziti golemi tiskani katalozi knjiga nekih najvećih svjetskih knjižnica: Knjižnice Britanskog muzeja u Londonu (1881), Bibliothèque nationale u Parizu (1897), zajednički katalog najvažnijih njemačkih i austrijskih znanstvenih knjižnica (Deutscher Gesamtkatalog 1931), pa katalog Kongresne biblioteke u Washingtonu (1942). Sada izlaze tiskane brojne stručne i nacionalne bibliografije.

Samo katalogiziranje knjiga nastoji se u pojedinim državama što više olakšati centralizacijom ovoga posla (listići novoizašlih knjiga izrađuju se i tiskaju u jednoj velikoj knjižnici u većem broju tako, da ih manje knjižnice mogu kupovati. Prva je to provela u djelo američka Library of Congress u Washingtonu.) Da bi se znanstveni rad u knjižnicama što više olakšao i da bi se čitačima mogle što brže pružiti tražene obavijesti, stvaraju se u novije vrijeme *centralni katalozi*, koji sadrže popis knjižne imovine većeg broja knjižnica na pr. knjižnica jednog grada, pokrajine ili čak cijele države. (Isp. Union catalog Kongresne biblioteke u Washingtonu i dr.).

Ovo je razdoblje donijelo potpuno nove poglede na bibliotekarstvo kao specijalnu struku. Od polovice 19. st. počinje da se stvara poseban bibliotekarski stalež. Bibliotekari nisu više različiti nastavnici, književnici i slični javni radnici, koji se usput brinu za knjižnicu, nego osobe sa stručnom spremom, koje se isključivo posvećuju tomu zvanju. Otvaraju se posebni tečajevi i bibliotekarske škole, koje imaju kandidatima dati potrebnu stručnu naobrazbu. Položaj bibliotekara u pojedinim zemljama nastoji se i zakonom urediti. Od sedamdesetih godina prošlog stoljeća javljaju se i prva bibliotekarska društva (u Sjevernoj Americi 1876., u Engleskoj 1877. i t. d.), a pojavljuju se i prva stručna glasila. Sve je to bilo uzrokom, da je bibliotekarstvo u ovom razdoblju koraknulo divovskim korakom naprijed.

Što se tiče osnivanja knjižnica, u ovom je razdoblju osnovan veoma velik broj novih knjižnica u svim zemljama svijeta. Iz ovog vremena (1828) potječe i znamenita *Rumjancovljeva biblioteka* u *Moskvi*, danas *Gosud. Biblioteka imeni V. I. Lenina*, koja prema najnovijim podacima broji oko 14,000.000 sv., pa bi prema tome bila najveća knjižnica na svijetu.

Zbog sve raznovrsnijih zahtjeva, koji se sada postavljaju na ovu vrst ustanova, dolazi među knjižnicama do sve veće diferencijacije: uz postojeće vrste knjižnica stvaraju se novi tipovi, koje prošlost stoljeća nisu poznavala. Prije svega u ovo doba iskristalizirao se pojam o *nacionalnoj biblioteci* i njezinim zadacima. Zasluga za to, kao što je već rečeno, pripada upravitelju knjižnice Britanskog muzeja Antoniu Panizzi. Po uzoru na ovu knjižnicu proglašuju se sada nacionalnim bibliotekama ili se osnivaju nove takve knjižnice u mnogim evropskim i vanevropskim zemljama. Tako su na pr. u ovom razdoblju osnovane nacionalne knjižnice u Budimpešti, Oslu, Pragu, Lavovu, Bruxellesu, Ateni, Rimu, Sofiji, Bernu, Washingtonu (Library of Congress — 1800. Danas broji oko 9,700.000 sv.) i dr. Nacionalne knjižnice dobivaju u svakoj zemlji povlašteni položaj (obavezni primjerak), a jedna od glavnih zadaća im je da sabiru svu nacionalnu knjižnu produkciju. Dolazi i do osnivanja velikog broja *specijalnih znanstvenih knjižnica* iz raznih prirodnih, tehničkih, društvenih i t. d. znanosti. Ove knjižnice obično nastaju uz pojedina društva ili u sklopu odgovarajućih znanstvenih ustanova.

Narodne knjižnice

Ali više od svega značajni su za 19. i 20. st. pojava i golemi razvitak *pučkih ili narodnih knjižnica.* Ova vrst knjižnica, namijenjena najširim narodnim slojevima, u potpunosti je produkt 19. st., komu je temelje položila velika Francuska revolucija. Ovo je naime doba više nego ijedno dosada skrenulo pozornost javnosti k socijalnim pitanjima i problemu opće obrazovanosti naroda. Jačanje radničke klase u 19. st. pa snažni duh demokratizma i vjera u svemoć odgoja, kod čega se knjizi kao sredstvu samoodgoja pripisivala najvažnija uloga bili su glavni motivi, da je došlo do osnivanja spomenutih »knjižnica za narod«.

Kao godina rođenja javnog pučkog bibliotekarstva obično se uzima polovica 19. st. — 1850. Te je naime godine izašao u Engleskoj glasoviti zakon o pučkim bibliotekama »The public library act«. Ali, početke prvih knjižnica za narod moramo tražiti mnogo prije izlaska ovog zakona. Govoreći o povijesti knjižnica mi smo imali prilike vidjeti i u prošlim stoljećima pojedinačnih pojava knjižnica, koje teže da budu pristupačne i širim slojevima naroda.

Među takve mogle bi se ubrojiti gradske knjižnice iz vremena baroka, knjižnice pučkih škola u pojedinim zemljama u 18. st. i dr.). Ipak kao posebni tip knjižnice javit će se pučka knjižnica tek od vremena Francuske revolucije. Među direktne prethodnice javnih pučkih knjižnica ubrajamo različite knjižnice i čitaonice za građanstvo, radnike i seljake, koje su se osnivale u prvoj polovici 19. st., a bile su vlasništvo škola, raznih društava za širenje narodne prosvjete, različitih drugih udruženja, saveza, političkih stranaka i pokreta; nerijetko su to bile privatne knjižnice imućnijih liberalnih pojedinaca, namijenjene za ovu svrhu. Za razliku od kasnijih javnih pučkih knjižnica ove su knjižnice bile privatne ustanove, osnovane bez pomoći vlasti i njene ingerencije nad njima. Kao što je rečeno, pojava ovih knjižnica direktna je posljedica novih gospodarskih, političkih i kulturnih tendencija vremena. Radni ljudi u industrijski razvijenim zemljama (Engleskoj, Americi), pokušavaju sami organizirati društva, koja bi nastojala oko podizanja njihove obrazovanosti. Tako se već 1800. god. u Glasgowu (u Škotskoj) otvaraju večernja predavanja za radnike-mehaničare. Iz takvih predavanja razvijaju se kasnije posebne radničke kulturne ustanove t. zv. Mechanics institutes, koji redovito imaju svoju knjižnicu. Do 1849. bilo je u Velikoj Britaniji već preko 400 takvih instituta. Ovi su instituti vrlo zaslužni za odgoj i prosvjetu radnog naroda u toj zemlji. Mnoge njihove knjižnice postat će kasnije jezgrom javnih pučkih knjižnica u Engleskoj. Sličnu

pojavu mechanics institutes imamo i u Sjevernoj Americi, naročito od 1830. god. dalje. God 1841. uvode se i u Berlinu javna predavanja za narod. Osim knjižnica spomenutih instituta nalazimo u prvoj polovici 19. st. u ovim zemljama još velik broj knjižnica raznih čitalačkih kružoka, zatim školskih knjižnica, koje su bile pristupačne i općinstvu, tvorničkih knjižnica, pa različitih političkih i društvenih čitaonica, a spominju se već i putujuće knjižnice za selo.

I u Francuskoj i u Rusiji imamo prije 1840. nekih pokušaja za otvaranje pučkih knjižnica u pojedinim départements-ima i gubernijama, a takvih pojava ima i drugdje, pa i u našim zemljama. Sve je to bilo prije god. 1850.

Potreba za pučkim knjižnicama, koje će biti pristupačne svim narodnim slojevima, nije se mogla više negirati. Radilo se samo o tome, da se i državna vlast angažira u ovom važnom kulturno-prosvjetnom poslu. Za razvoj ideje o otvaranju pučkih knjižnica, koje će pomagati i uzdržavati država, veliku ulogu su odigrali pojedini napredni političari, kulturni radnici i istaknuti filantropi, koji su djelovali oko polovine 19. st. Njihovim zalaganjem konačno je došlo do stvaranja zakonodavstva o pučkim knjižnicama u nekim razvijenim zemljama u svijetu. Kao glavni zagovaratelji pučkih knjižnica istakli su se u ovo doba: u Njemačkoj *Karl Preusker* (1786—1871). On je knjižnice i čitaonice za narod smatrao važnim prosvjetnim zavodima i iznio mnoge interesantne misli o njihovu uređenju i financiranju. Zatim sveučilišni profesor *Friedrich Raumer* (1781—1873); u Engleskoj: državnik *William Ewart* (1798—1869), *Joseph Brotherton* i bibliotekar *Edward Edwards* (1812—1886) nazvan »pionir engleskog pučkog bibliotekarstva«; u Americi *Josiah Quincy* (1772—1864). *George Ticknor* (1791—1871) te bostonski bogataš i bibliofil *Joshua Bates*. (1788—1864).

God. 1850., kao što je već rečeno, izlazi prvi *engleski* zakon o pučkim knjižnicama. Ovaj je zakon

ovlastio gradove i općine, koje imaju preko 10.000 stanovnika, da mogu uvesti porez od pola pennyja u svrhu otvaranja javnih pučkih knjižnica. Odmah nakon toga izlaze takvi zakoni i za Škotsku i za Irsku. Prva knjižnica, otvorea na osnovu ovog zakona, bila je pučka knjižnica u *Manchesteru* 1852. Od toga vremena ova knjižnica postaje središte pučkog bibliotekarskog pokreta u Engleskoj. Na temelju spomenutog zakona naglo se šire pučke knjižnice u Engleskoj: u toku od 20 god. već su 34 grada bila uvela bibliotečni porez i otvorile svoje javne pučke knjižnice. God. 1877. osniva se bibliotekarsko društvo, koje je kao glavni svoj zadatak postavilo brigu za pomaganjem pučkih knjižnica. Godine 1916. osniva se Narodna centralna biblioteka u Londonu, koja povezuje sve knjižnice zemlje pomoću regionalnih centara i nalazi način da i pučanstvo najudaljenijih krajeva dođe do željene knjige. Najveće su engleske pučke knjižnice danas: Manchester (750.000 sv.), Liverpool (1,450.000 sv.) Birmingham (1,400.000 sv.) Glasgow (1,300.000 sv.).

Počeci *američkog* zakonodavstva o pučkim knjižnicama padaju već u 1848. god. Te je naime godine dopušteno gradu *Bostonu*, da votira svotu od 5.000 dolara za otvaranje javne pučke knjižnice. Ali ovo je bio osamljen slučaj. Prvi zakon za osnivanje knjižnica putem posebnih poreza izišao je u Sjevernoj Americi slijedeće godine (17. VII. 1849.) u državi New Hampshire. God. 1852. izlazi prvi izvještaj Bostonske pučke knjižnice, u komu se prvi put iznose osnovne postavke i principi politike pučkog bibliotekarstva u Americi. Ovaj je izvještaj nazvan »credom« američkog pučkog bibliotekarstva. Sama knjižnica otvorena je javnosti u ožujku 1854. i to je bio prvi primjer javne gradske knjižnice, otvorene u Americi iz javnih sredstava na temelju zakonske podloge. (Primjećujemo, da je u mjestu Peterborough — New Hampshire — bila otvorena još 1833. jedna knjižnica, koja se odmah izdržavala iz javnih

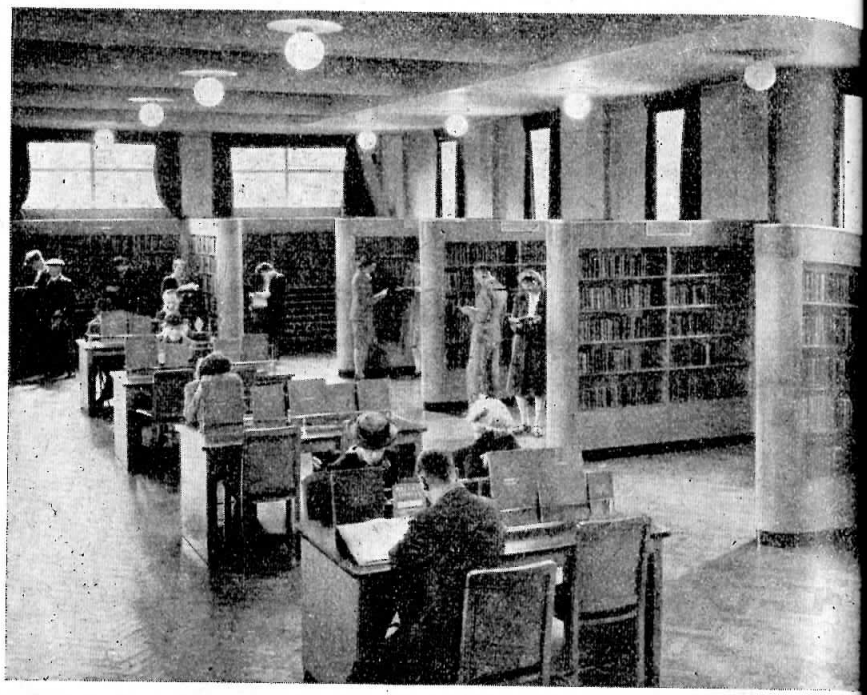

PODRUŽNICA JEDNE GRADSKE KNJIŽNICE
U VEL. BRITANIJI
(Primjer moderne narodne knjižnice sa slobodnim pristupom)

sredstava, bila pristupačna svakome i prema tome je imala sve oznake javne pučke knjižnice; zato se u američkoj povijesti biblioteka ova knjižnica naziva imenom »pioneer library«.)

Poslije otvaranja bostonske knjižnice osnivanje javnih pučkih knjižnica u Americi širi se neviđenom brzinom: do 1859. već je preko 150 gradova i općina uvelo porez i otvorilo svoje javne pučke knjižnice. Public libraries postaju veoma važnim čimbenikom u radu oko narodnog prosvjećivanja. Uz njih je bilo

u ovo doba u Americi još preko 800 raznih društvenih i korporativnih knjižnica. Posebnu ulogu u daljnjem razvoju pučkih knjižnica i pučkog bibliotekarstva općenito u Sjevernoj Americi odigralo je bibliotekarsko društvo osnovano god. 1876. (Melvil Dewey). Za obrazovanje bibliotekara osnivaju se sada posebne bibliotekarske škole, pokreću stručni časopisi (Library journal). Na čelo cijelog pokreta pučkog bibliotekarstva staje *New York Public Library*, koja je nastala 1895. spajanjem triju velikih knjižnica. Ona nije samo pučka nego i znanstvena knjižnica, a to je karakteristična crta većine velikih anglosaskih public libraries. Njujorška Public Library ima danas preko 5,000.000 svezaka i oko 50 podružnica.

U 20. st. osnivaju se u Sjevernoj Americi u većem broju javne *pučke knjižnice za seoske kotareve*. Najveći mecena američkog pučkog bibliotekarstva u naše doba bio je milijunaš Andrew Carnegie. Uz Njujoršku i Bostonsku pučku knjižnicu (koja danas broji preko 1,000.000 svezaka) ističu se još veličinom svojih fondova ove knjižnice: Public Library u *Clevelandu*, (2,600.000 sv.), u kojoj je prvi put isproban slobodan pristup publike u spremište, *Chicagu* (2 mil. 200 tisuća sv.), Los Angelosu (2,000.000 sv. *Cincinnaju* (1,600.000 sv.) *Detroitu* (1,500.000 sv.), pa u *Milwaukee*, Philadelphiji i *Saint Louisu*, od kojih svaka ima preko jedan milijun svezaka.

Tipična anglosaska veća public library obično se dijeli u: 1) odio priručne literature (t. zv. reference departement ili reference library). To su čitaonice s bogatim zbirkama priručne i stručne literature, koje omogućuju znanstveni rad.

2) odio za posuđivanje (lending departement ili lending library). U oba ova odjela čitači imaju slobodan pristup do knjiga, koje su poređane redovito po Deweyovoj decimalnoj klasifikaciji.

3) odio za informacije (obavijesti). Dolazi i kao sastavni dio Odjela za posuđivanje.

Svaka knjižnica ima osim toga i poseban odio za djecu (s čitaonicom i odjelom za posuđivanje), koji usko surađuje sa školama. Mnoge imaju i knjige za slijepe, pisane sljepačkim pismom, a postoje i posebne knjižnice samo za slijepce (na pr. u Londonu). Veće pučke knjižnice redovito imaju svoju kino-dvoranu, dvoranu za predavanja, izložbene dvorane pa manji ili veći broj podružnica u udaljenijim dijelovima grada. Knjige se posuđuju čitačima potpuno besplatno. Knjižnice vrše veliku reklamu u javnosti.

U *Njemačkoj* veći razvoj pučkih knjižnica počeo je otprilike od 1871. radom Društva za pučku prosvjetu, a osobito u razdoblju od 1892—1910. (doba t. zv. Bücherhallenbewegunga t. j. pokreta čitaonica), ali se još uvijek uglavnom temeljilo na privatnoj inicijativi. Od 1910. god. dolazi do jačeg angažiranja i upliva države na njemačko pučko bibliotekarstvo. Država osniva u centrima pokrajina i sjedištima kotareva savjetodavna mjesta za bibliotekare, a uvode se i državni stručni ispiti za bibliotečne namještenike. Pred I. svjetski rat nastaje pravi procvat njemačkog pučkog bibliotekarstva zaslugom Waltera Hoffmanna (glavne središnje knjižnice, škola za pučke bibliotekare). Poslije I. svjetskog rata osnovan je (1921) »Savez njemačkih pučkih bibliotekara«. Od 1900. počeo je izlaziti glavni njemački stručni časopis za pučko bibliotekarstvo Blätter für Volksbibliotheken und Lesehallen (kasniji nazivi: Bücherei und Bildungspflege, Bücherei, Bücherei und Bildung.)

Sličan razvoj i organizaciju pučkog bibliotekarstva kao anglosaske zemlje imale su i tri skandinavske države: *Danska, Norveška, Švedska* i njihova susjeda *Finska.* U tim je naime zemljama pučko bibliotekarstvo izgrađeno pod jakim utjecajem američkih public libraries (zakoni o pučkim bibliotekama, po kojima se knjižnice otvaraju uz javnu t. j. državnu pomoć, pri čemu država ima pravo na kontrolu njihova rada. Stariji zakoni: Švedska 1912., Danska

1920.; noviji zakoni: Švedska 1930., Danska 1931. i 1950., Norveška 1935. i 1949.). Po svojoj organizaciji i povezanosti među knjižnicama najbolje je dansko pučko bibliotekarstvo (država uvela sistem nagrade i pomoći onim knjižnicama, koje najbolje rade kao i onima, koje su najpotrebnije). Općenito se smatra, da je u Danskoj pučanstvo opskrbljeno s knjigama iz javnih pučkih knjižnica bolje negoli u ijednoj drugoj zemlji na svijetu.

U *Nizozemskoj* se počelo organizirati pučko bibliotekarstvo tek početkom 20. st. i to uglavnom pod utjecajem i po ugledu na Njemačku. Glavne narodne knjižnice su: u Haagu i Amsterdamu.

Belgija je dobila zakon o pučkim knjižnicama 1921. god. On je pridonio većem razvoju pučkog bibliotekarstva u zemlji. Već 1929. bilo je 2.000 pučkih knjižnica. Najznamenitija pučka knjižnica u Belgiji je Gradska knjižnica u Antwerpenu.

I u *Švicarskoj* nastaje veći razvoj pučkog bibliotekarstva tek nakon I. svjetskog rata, kad je društvo bibliotekara osnovalo zakladu Schweizerische Volksbibliothek. Organizacija je originalna: glavni centar u Bernu i središnje knjižnice u sedam okruga ne posuđuju sami knjige, već šalju pošiljke od 20—100 knjiga pojedinim mjesnim knjižnicama i društvima, koji onda knjige dijele pojedincima.

U romanskim zemljama: *Francuskoj, Italiji, Španjolskoj* i dr. pučko bibliotekarstvo općenito igra manju ulogu nego u dosad spomenutim zemljama i ne postoji jedinstvena i smišljena državna politika u tom pravcu.

Izuzetno velik porast doživjelo je pučko bibliotekarstvo u zemljama *SSSR-a* poslije velike Oktobarske revolucije. Sve su knjižnice podijeljene ovdje u dvije skupine: znanstvene (ili t. zv. državne knjižnice) i masovne (t. j. knjižnice za najšire narodne slojeve). U masovne biblioteke poimenično se ubrajaju: oblasne i pokrajinske knjižnice, zatim knjižnice autonomnih SSR, gradske knjižnice, kotarske knjižnice,

PUTUJUĆA KNJIŽNICA — BIBLIOBUS (iznutra)

seoske knjižnice, samostalne dječje knjižnice, pa sindikalne knjižnice. Ovim bibliotekama upravljaju komiteti za kulturno-prosvjetne ustanove pri ministarskim savjetima saveznih republika, a sindikalnim pojedini sindikati. Masovne knjižnice služe stručnom i političkom uzdizanju narodnih masa. Nastoji se, da knjižnice obuhvate što veći broj čitača. Spremanje bibliotekara nižih kvalifikacija vrši se putem posebnih tečajeva i seminara, dok za izobrazbu profesionalnih bibliotekara srednjih i visokih kvalifikacija postoje posebne škole: bibliotekarski tehnikumi (3 godine) i instituti (4 god.)

PREGLED POVIJESTI KNJIŽNICA U FNRJ

NR Hrvatska

Da li je već u Starome vijeku na području današnje NR Hrvatske u istaknutim središtima rimske uprave (Salona, Scardona, Siscia, Aspalatos i dr.) bilo knjižnica, može se samo nagađati, ali ne možemo ništa sa sigurnošću reći. Najstarije poznate knjižnice u našoj domovini nalazimo kao i u većini ostale Evrope uz sredovječne crkve i samostane. Među prvima podižu u Hrvatskoj svoje samostane benediktinci. Najstariji spomenik hrvatskog imena dolazi na jednoj povelji kneza Trpimira, kojom on dariva benediktincima jedan samostan nedaleko Solina (852. god.). Što u Dalmaciji, što u Slavoniji i Srijemu, bilo je kod nas Srednjem vijeku preko 120 benediktinskih samostana. Među njima su se osobito isticali kao posjednici biblioteka i skriptorija: *Sv. Krševan* u *Zadru*, osnovan u 10 st., pa *Sv. Mihajlo* na otočiću *Susku*, *Rogovo* kod *Biograda* (kasnije u Tkonu na otoku Pašmanu), *Sv. Petar* u *Selu* nazvan Sv. Petar de Gumai (u jednom inventaru toga samostana, koji potječe iz 11. st. navodi se oko 50 knjiga), zatim ženski samostani *Sv. Benedikt* u *Splitu* i *Sv. Marija* u *Zadru* svi iz 11. st. U zadarskom samostanu sv. Marije sačuvali su se do danas dragocjeni pisani spomenici iz doba hrvatskih narodnih vladara.

Od crkvenih i kaptolskih sredovječnih knjižnica poznatije su: *Knjižnica Stolne crkve u Zagrebu* t. zv. Metropolitana, osnovana potkraj 11. st. (danas u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu), pa *kaptolske knjižnice* u gradovima *Splitu*, *Trogiru* i *Hvaru*.

Počevši od 12. st. dolaze u Hrvatsku novi redovi (templari, ivanovci, cisterciti, dominikanci, franjevci i pavlini), koji osnivaju svoje samostane. Ovi samostani redovito imaju svoje knjižnice. Najvažnije od tih samostanskih knjižnica jesu: *Knjižnica Dominikanskog samostana* u *Dubrovniku* i *Knjižnica Male Braće* također u *Dubrovniku*, obje osnovane u 13.

st. i sačuvane djelomično sve do danas. Knjižnica Male Braće stradala je za vrijeme potresa 1667., ali je kasnije obnovljena. Posjeduje bogatu zbirku rukopisa iz dubrovačke književnosti, dok je Dominikanska knjižnica značajnija po svojim sredovječnim kodeksima i velikoj zbirci inkunabula. Iz ovog i kasnijeg vremena poznate su još samostanske knjižnice franjevačkog samostana u *Šibeniku, Zagrebu, Varaždinu, Zadru* sve iz 13. st. *Visovcu, Košljunu, Splitu* (Poljud), *Trsatu,* sve iz 15. st., *Makarskoj* (16 st.) i *Sinju* (17. st.), ove knjižnice postoje još danas. Od knjižnica pavlinskih samostana bile su najvažnije one u *Lepoglavi* (15 st.) i *Remetama* (13. st.).

Iz doba humanizma i renesanse spominju se i neke veće *privatne knjižnice* u Hrvatskoj. Takve su bile na pr. knjižnica glasovitog hrvatskog humaniste *Marka Marulića* (1450—1524), trebinjskog biskupa *Jurja Kružića* (+1501) i dubrovačkog svećenika *Nikole Barnea* (+1529). Zavještajući svoje knjižnice Kružić i Barneo izrazili su želju, da njihove zbirke budu pristupačne javnosti.

Zaštitnici i promicatelji knjige bili su i neki hrvatski sredovječni knezovi i druga feudalna gospoda kao: ban Stjepan Protospata, knez Novak, Hrvoje Vukčić Hrvatinić, pojedini članovi obitelji Šubić-Zrinskih, Frankopana i dr. Najpoznatija naša *kneževska knjižnica* nastala je u doba baroka. To je knjižnica *Nikole Zrinskog* (1620—1664) u Čakovcu, koja se danas gotovo u cjelini (preko 400 djela) čuva u Sveuč. knjižnici u Zagrebu. (Poslije pogibije Zrinskih prispjela je u Moravsku pa Austriju, otkud ju je 1892., preko jednog bečkog antikvara kupila hrvatska vlada.) Sačuvan je originalni katalog ove knjižnice, navodno pisan rukom N. Zrinskog iz 1662. god. sa stručnim rasporedom.

U 17. st. isusovci osnivaju u Hrvatskoj samostane, te odmah otvaraju i svoje škole. Za potrebe ovih škola nastaje sada niz novih knjižnica t. zv. *kolegijske knjižnice* (Dubrovnik, Zagreb, Rijeka, Varaždin, Požega). Ukinućem isusovačkog reda, koje je uslijedilo 1773., a nešto malo poslije za Josipa II. ukinućem pavlinskog i nekih drugih redova (1786) sekularizirana je imovina spomenutih samostanskih knjižnica i najvećim dijelom odnesena iz Hrvatske (danas u Sveučilišnoj knjižnici u Budimpešti). Iz ostataka knjižnice isusovačkog kolegija u Zagrebu nastala je najveća današnja knjižnica u NR Hrvatskoj Sveuč. knjižnica u Zagrebu.

U 19. st. nastaje u Hrvatskoj veći broz *znanstvenih* i *stručnih knjižnica* uz pojedine znanstvene zakulturnih radnika i bibliofila (Ivana Aletija Natalića — 1670—1743., Adama Alojzija Baričevića — 1756—1806) te pojedinih vlasteoskih obitelji (Patačić, Garagnin-Fanfogna i dr.). Ali najvažnije privatne knjižnice u Hrvatskoj nastat će tek tokom 19. i početkom 20. st. (Knjižnica Ljudevita Gaja — 1809—1872., Ignjata Alojzija Brlića — 1795—1855., Ivana Kukuljevića-Sankcinskog — 1816—1889., Baltazara Bogišića — 1834—1908. i dr.).

U 19. st. osniva se u Hrvatskoj veći broj *znanstvenih i stručnih knjižnica* uz pojedine znanstvene zavode i društva, koja se sada počinju osnivati. Spominjemo: knjižnice Arheoloških muzeja u Splitu (1821) i Zagrebu (1846), Knjižnicu Trgovinske komore u Zagrebu (1852?), Knjižnicu Jugoslavenske akademije u Zagrebu (1868) pa kniižnice Državnih arhiva u Zagrebu (1892) i Zadru (1894) i dr. U isto doba osnivaju se u pojedinim primorskim krajevima (Dalmaciji, Istri) *gradske knjižnice* sa specijalnim zadatkom da sabiru literaturu, koja se tiče njihova kraja. Takve su na pr. knjižnice u Poreču (1810), Zadru (iz 1855., danas Naučna biblioteka u Zadru), Rovinju (1859), Rijeci (iz 1892., danas Naučna biblioteka na Rijeci), zatim ona u Splitu, koja već prelazi u 20. st. (osn. 1903.).

Od 19. st. datira i najveći broj naših *pučkoškolskih* i *srednjoškolskih knjižnica,* ma da je bio prilićan broj škola, koje su imale svoje knjižnice i u 18. st. Neke od ovih školskih knjižnica dijelile su knjige

ne samo đacima nego i ostalim općinarima školskog područja, prema tome vršile su funkciju narodnih i školskih knjižnica. Popis najstarijih školskih knjižnica može se naći u djelu J. Badalić: Javne knjižnice u Savskoj banovini. Zagreb, 1937.

Posebno mjesto među školskim knjižnicama po značenju svoje knjižne imovine i svojim zadacima imala je *Knjižnica Gimnazije u Zadru* (osn. 1803.). Ona je vršila ulogu središnje knjižnice za pokrajinu Dalmaciju, uživajući pravo obaveznog primjerka s teritorija te pokrajine. Posjedovala je bogate zbirke knjiga i rukopisa najvećim dijelom t. zv. Dalmatica. Potpuno je uništena 1944. za vrijeme bombardiranja Zadra.

Što se tiče *narodnih ili pučkih knjižnica* u Hrvatskoj i njihovo osnivanje pada u 19. st. Kao jedan od najstarijih oblika promicanja knjige u široke narodne slojeve na području NRH možemo spomenuti *narodne čitaonice,* koje se javljaju u doba Ilirskog preporoda. Većina ovih čitaonica imala je potpuno politički karakter (buđenje narodne svijesti kod svojih članova), ali su redovito imale i knjižnice, pa su istodobno vršile i funkciju narodnih knjižnica omogućujući svojim polaznicima čitanje knjiga i dnevne štampe. Najstarija čitaonica, čini se, bila je osnovana u Karlovcu, (1838, ali prvi pokušaji padaju već u 1832.) pa u Varaždinu (1838), Zagrebu (1838), Križevcima i t. d. Narodnih je čitaonica bilo u 19. st. toliko, da ih možemo smatrati karakterističnom pojavom ovog stoljeća. Mnoge od spomenutih narodnih čitaonica nisu bile duga vijeka i samo nekoliko ih se sačuvalo do naših dana pretopivši se u današnje narodne knjižnice (na pr. ona u Varaždinu, Kraljevici, Vinkovcima, Čazmi i dr.)

Osnivanje pučkih knjižnica tokom 19. st., kao što i drugdje u Evropi, bazira se kod nas isključivo na privatnoj inicijativi pojedinaca, društava, političkih stranaka, vjerskih institucija i sl. Mnoge od takvih osnovanih knjižnica bile su kratka vijeka, nastajale

su i prestajale su s aktivnošću pojedinaca. Nešto veću brigu posvećivala je država u drugoj polovici 19. st. knjižnicama pučkih škola. Tako je 1888. izišao zakon, kojim je na području Hrvatske reguliran godišnji doprinos svake općine za pučkoškolsku knjižnicu na njenu teritoriju (najmanje 10 forinti).

Ozbiljnije nastojanje oko stvaranja pučkih knjižnica u Hrvatskoj započinje tek u prvom deceniju 20. st. Već početkom ovog stoljeća (1902—1903) jedna skupina studenata u zajednici s Društvom hrvatskih književnika te nekim drugim kulturnim ustanovama (»Društvo za pučku prosvjetu« — 1906.) pokreće akciju za osnivanje većeg broja pučkih knjižnica u Hrvatskoj. Ove knjižnice redovito nastaju darovima. Zbog pomanjkanja financijskih sredstava, prikladnih prostorija i osoblja za vođenje knjižnica nije bilo vidnijih rezultata naročito ne po selima. U ovom deceniju osnovane su gradske knjižnice u *Splitu* (1903), *Karlovcu* (1905) i *Zagrebu* (1907). Za osnutak Gradske knjižnice u Zagrebu naročito je zaslužan Emilije Laszowski. Javljaju se i prve *radničke knjižnice,* od kojih su najpoznatije one u *Osijeku* (1905) i *Zagrebu* (1905). Prvi svjetski rat omeo je uvelike rad oko pučkih knjižnica. Prilike se nisu mnogo izmijenile ni poslije rata, iako su sada osnovane knjižnice u većem broju gradova *(Šibenik* — 1922., *Sušak* — 1931., *Dubrovnik* — 1936.). Ni nove državne vlasti nisu pokazale mnogo razumijevanja za potrebe ove važne grane općenarodne prosvjete. Sve je uglavnom ostalo i dalje prepušteno privatnoj inicijativi. Dapače u pogledu pučkih školskih knjižnica pošlo je u nekim krajevima čak nagore. Prilično dobru sliku o uvjetima, pod kojima se razvijalo narodno bibliotekarstvo u Hrvatskoj, daje već spomenuta kratka rasprava Josipa Badalića Javne knjižnice u Savskoj banovini, koja je napisana na temelju ankete, što ju je provelo Društvo jugoslavenskih bibliotekara — Sekcija Zagreb tokom 1936. i 1937. na teritoriju Savske banovine. Kao što je bilo u Hrvatskoj, tako je otprilike bilo i u

ostalim dijelovima zemlje u vrijeme bivše Jugoslavije. Nešto je više života unijelo Društvo jugoslavenskih bibliotekara (1931). Ono je pokušalo nametnuti javnosti i tadašnjim vlastima rješavanje najvažnije bibliotekarske problematike, ali osim malih uspjeha, postignutih naporima i zalaganjem pojedinaca, nije ništa važnije učinjeno.

Novo doba u povijesti našeg pučkog bibliotekarstva nastaje tek s narodnom revolucijom. Smatrajući knjižnice najpogodnijim sredstvom da pomoću njih postigne svoj cilj: prosvjetu i odgoj najširih narodnih masa, narodna vlast počinje da otvara knjižnice i u najmanjim mjestima, selima, poduzećima, ustanovam i t. d. U relativno vrlo kratkom vremenu stvorena je široka mreža pučkih knjižnica. Da bi se rad masovnih biblioteka što bolje organizirao, nastoji se od najnovijeg vremena oko šire izgradnje gradskih i kotarskih knjižnica, koje bi onda trebale da preuzmu brigu i pomažu manje knjižnice na svom području. U istu svrhu održavaju se različiti knjižničarski tečajevi u Zagrebu i pokrajini. Oko razvoja bibliotekarstva u NR Hrvatskoj nastoji i stručno udruženje Društva bibliotekara Hrvatske (1948) i njegovo glasilo Vjesnik bibliotekara Hrvatske (1950).

Najveće i najvažnije knjižnice NRH danas jesu:

Sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Kao što je već rečeno, ova je knjižnica nastala iz knjižnice Isusovačkog kolegija u Zagrebu, koji je osnovan 1606. To je najveća današnja knjižnica u Hrvatskoj, a istodobno najveća i najbolje organizirana knjižnica u FNRJ. U povijesti ove knjižnice razlikuju se tri razdoblja:

1) od prvih početaka do 1773., kad je bila knjižnica kolegija i njome upravljaju pojedini knjižničari isusovci.

2) od 1776—1874, kada je bila knjižnica Zagrebačke kraljevske akademije (vrst visoke škole za pravo i filozofiju; od 1850—1874 ta škola ima naziv Pravoslovna akademija). U ovom razdoblju upravljaju njome pojedini profesori akademije, a jedan od najzaslužnijih među njima bio je profesor *Matija Smodek* (1841—1875). Na samom početku ovog razdoblja (1777) pada zahtjev poznatog hrvatskog historika Baltazara Krčelića, da njegova knjižnica, koju je darovao akademijskoj knjižnici, bude stavljena na upotrebu javnosti. Taj je zahtjev ostvaren tek 1818. God. 1816. knjižnica je dobila pravo na obavezne primjerke iz Peštanske sveučilišne tiskare, a 1837. na sve ti, skopise iz Hrvatske i Slavonije. Već 1819. dolazi za nju naziv »bibliotheca nationalis« ili »bibliotheca publico-nationalis«. Počevši od 1850. iznesen je bio u nekoliko navrata prijedlog, da se akademijskoj knjižnici priključe ostale važnije knjižnice u Zagrebu i stvori tako jedna velika biblioteka. Ali taj je prijedlog bio realiziran tek djelomično, kad je bilo određeno spajanje akademijske knjižnice i one Narodnog muzeja u Sveučilišnu knjižnicu.

3) od 1874. do danas, kad je postala Sveučilišnom knjižnicom, a preuzela i ulogu nacionalne hrvatske knjižnice. Najzaslužniji bibliotekar ovoga razdoblja jest *Ivan Kostrenčić* (racionalno umnažanje knjižne imovine znanstvenom i domaćom knjigom). Godine 1913. preselila se u zgradu, u kojoj se i danas nalazi. Kratko vrijeme nakon preselienja (1916) pohranjena je u njoj Knjižnica Zagrebačke prvostolne crkve t. zv. Metropolitana. God. 1919. dobiva pravo na obavezne primjerke jugoslavenske štampe. Za vrijeme stare Jugoslavije slabo je napredovala zbog vrlo malih dotacija od strane države. Danas broji oko 500.000 svezaka. Sveučilišna knjižnica važna je za našu kulturu, što posjeduje veoma bogate zbirke hrvatskih knjiga i rukopisa kako novijih tako i onih starijeg datuma, bogate zbirke domaće periodske štampe, te veoma velik broj standardnih djela i zbirki iz svih grana ljudskog znanja. U sklopu Sveučilišne knjižnice nalaze se danas osim spomenutih knjižnica još: knjižnica Ljudevita Gaja, bana Nikole Tomašića, Ise Kršnjavoga, Trgovinske komore i dr. Kao središnja

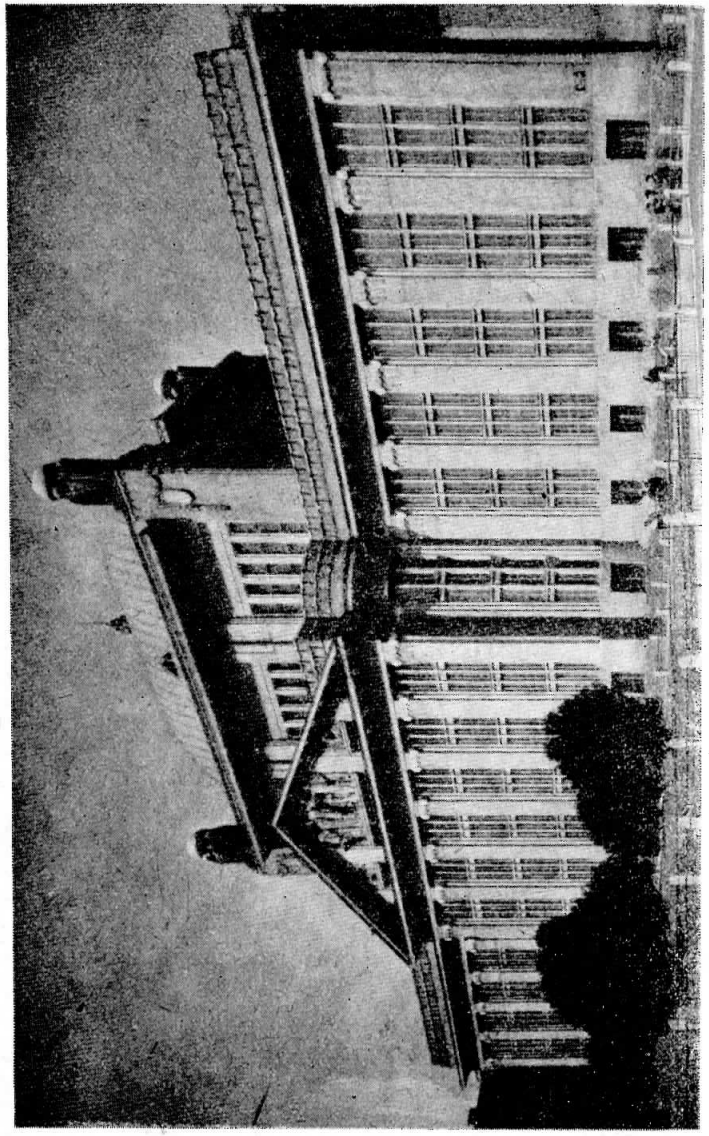

knjižnica NRH dobila je poslije rata pravo na besplatni obavezni primjerak svega, što se tiska u Jugoslaviji. U Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu izrađuju se od 1940. hrvatska bibliografija knjiga, od 1945. hrvatska bibliografija članaka, koje izlaze u izdanjima Jugoslavenske akademije u Zagrebu, a u izradi je i naširoko zasnovana retrospektivna bibliografija hrvatskih knjiga od prve tiskane hrvatske knjige do II. svjetskog rata.

Knjižnica zagrebačke stolne crkve ili Metropolitana

Prvi joj počeci padaju potkraj 11. ili početkom 12. st. (Zagrebačka biskupija osnovana je 1094. god.) Sačuvani su stari inventari ove knjižnice; najstariji iz 1394. spominje preko 140 kodeksa, a drugi 60 godina poslije njega još 90 daljnjih kodeksa, koji nisu bili u starom popisu. Knjižnica je stradala za vrijeme borba Kaptola sa zagrebačkim građanima potkraj 14. st. Za kasniji razvoj ove knjižnice osobito je zaslužan biskup Aleksandar Mikulić (17. st.) On je među ostalim nabavio za knjižnicu kompletnu biblioteku slovenskog bibliofila Janeza Vajkarda Valvasora (preko 10.000 sv.) s vrlo vrijednom zbirkom bakroreza od kojih 136 Dürerovih. Za sređivanje ove biblioteke zaslužan je bibliotekar Stjepan Ledinski. Metropolitana broji danas oko 50.000 svezaka, među kojima je oko 500 rukopisa (od toga 183 važna sredovječna kodeksa). Od 1916. god., kao što je rečeno, nalazi se u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu na čuvanju na 50 godina.

Knjižnica Jugoslavenske Akademije u Zagrebu

Osnovana je 1868. Temelj joj čini dragocjena knjižnica Ivana Kukuljevića Sakcinskog. Od god. 1892. bogata zbirka rukopisa ove knjižnice izdvojena je u posebni odjel pod nazivom *Arhiv Jugoslavenske akademije* (preko 40.000 listina, 2.000 kodeksa). Ovo je

strogo znanstvena knjižnica. Najviše se popunja zamjenom publikacija Jugoslavenske akademije za publikacije drugih istaknutih akademija u svijetu. Danas broji oko 120.000 svezaka.

Uz spomenute tri velike knjižnice još su važne u NR Hrvatskoj ove javne knjižnice: *Naučna biblioteka u Zadru* (osn. 1949. iz gradske knjižnice Paravia osn. 1855.), *Naučna biblioteka u Rijeci* (osn. 1948. iz fondova Biblioteca civica otvorene 1892., a nastale iz ostataka knjižnice Isusov. kolegija 1627.), *Naučna biblioteka u Puli* (osn. 1951. iz fondova Biblioteca provinciale dell' Istria u Poreču osn. 1861. i Općinske biblioteke u Puli) i *Naučna biblioteka u Dubrovniku* (osn. 1950. iz fondova Gradske knjižnice otvorene 1936.), *Gradska knjižnica u Splitu* (osn. 1903.), *Gradska knjižnica u Zagrebu* (osn. 1907.), *Gradska knjižnica u Varaždinu* (osn. 1919.) pa *Bogišićeva biblioteka u Cavtatu* (osn. 1912.). Od knjižnica pojedinih fakulteta i instituta spominjemo: *Knjižnicu Pravnog fakulteta, Tehničkog fakulteta, Medicinskog fakulteta, Poljoprivrednog fakulteta, Ekonomsko-komercijalne visoke škole* i *Centralnog higijenskog zavoda* (sve u Zagrebu). Naučne biblioteke u Rijeci, Zadru i Puli te Gradska biblioteka u Splitu primaju obavezne primjerke iz NRH.

NR Srbija

Kao i drugdje u Srednjem vijeku i kod Srba su prve srednjovjekovne knjižnice bile crkvene knjižnice, nastale uz pojedine istaknutije manastire. Najpoznatiji od svih srpskih manastira u Srednjem vijeku bio je *Hilandar* na Sv. Gori (na poluotoku Atosu u Grčkoj, osnovan u 12. st.). Ovaj manastir posjeduje i danas oko 800 važnih rukopisa. Drugi poznatiji manastiri su: *Studenica* (12. st.), u kojoj je boravio sv. Sava, *Žiča* (13. st.), sjedište arhiepiskopije, koja potkraj toga stoljeća prelazi u Peć (danas zbirka od 112 rukopisa), *Gračanica* (13. st.), *Dečani* (14. st.) i *Manasija* (15 st.). Ovi su manastiri bili središta kulturno-prosvjetnog rada, gdje su

se kaluđeri bavili pisanjem, prevođenjem i prepisivanjem. Ima vijesti, da su i pojedini srpski feudalni vladari posjedovali veće ili manje zbirke knjiga. Ali najveći dio knjižnog blaga na teritoriju Srbije stradao je za dugotrajne turske vladavine. U vrijeme turske uprave nisu postojali uvjeti za bilo kakav kulturno književni rad, pa prema tome ni za razvoj knjižnica.

Bolje uvjete za kulturni razvitak imale su one izbjeglice iz Srbije i graničnih joj krajeva, koji su se sklonili na teritorij tadašnje hrvatsko-ugarske države (uža Hrvatska, Dalmacija, Srijem, Vojvodina, Banat, Ugarska). Tako vidimo, da na tom području nastaju u Novom vijeku prve srpske knjižnice. Najvažnije od njih jesu:

Arhiepiskopsko-mitropolitsko-patrijaršiska knjižnica u Srijemskim Karlovcima. Ona je nastala 1706. iz biblioteke Arsenija III. Crnojevića i njegovih nasljednika. Danas se nalazi u Beogradu i broji oko 60.000 sv. Za uređenje ove knjižnice zaslužan je historik Ilarion Ruvarac.

God. 1794. osnovana je *Biblioteka Karlovačke bogoslovije* (danas u sklopu Patrijaršiske knjižnice u Beogradu) za potrebe ove škole. Osim ovih knjižnica osnovan je još stanovit broj *manastirskih* i *eparhijskih* knjižnica. Među njima poznatija je knjižnica manastira *Krušedola* u Fruškoj Gori u Srijemu.

God. 1826. osniva se u Pešti kulturno-prosvjetna institucija *Matica srpska*, u kojoj je 1847. otvorena *Biblioteka Matice srpske*. Ova je knjižnica god. 1864. prenesena iz Pešte u Novi Sad, gdje se i danas nalazi. Danas broji oko 190.000 sv. i vrši funkciju centralne biblioteke AP Vojvodine. Ima pravo na obavezni primjerak s područja NR Srbije.

U samoj Srbiji na stvaranju knjižnica moglo se raditi tek poslije oslobođenja od Turaka. Tako se g. 1832. udara u Beogradu prvi temelj današnjoj *Narodnoj biblioteci*. Deset godina poslije toga osniva se

Biblioteka Društva srpske slovesnosti (danas u Biblioteci Srpske akademije nauka), a 1844. *Biblioteka Srpskog liceja.*

Jednako kao što se u Hrvatskoj javljaju u ovo doba čitaonice, pojavljuju se u Srbiji t. zv. *čitališta.* Među prva ide čitalište u *Irigu* (1842), zatim ona u *Beogradu, Negotinu* i *Užicu* (sva tri iz 1846.), pa ona *u Šapcu, Kragujevcu i Požarevcu* (svi tri iz 1847.) i dr. Pojedina od ovih čitališta održala su se sve do naših dana (Irig, Šabac, Požarevac).

Prve srpske *gradske knjižnice* počinju se osnivati u Srbiji u drugoj polovici 19. st.

Najstarije su one u *Somboru, Smederevu* i *Vršcu.* God. 1866. osniva se *Narodna biblioteka* u *Kragujevcu.* Istodobno nastaje nekoliko većih *stručnih knjižnica* raznih znanstvenih i sličnih ustanova i društava, tako: Biblioteka Ministarstva vojnog (1862), Biblioteka Državnog arhiva (1899 i dr.).

Intenzivniji rad oko stvaranja knjižnica za narod u NR Srbiji javlja se, kao i u Hrvatskoj, tek početkom 20. st. Međutim i ovdje je taj rad uglavnom prepušten privatnoj inicijativi (društvo »Kulturna liga«) i nije imao onog uspjeha, kao što bi ga imao, da je državna vlast pružila potrebnu podršku. Prvi svjetski rat nanio je srpskim bibliotekama vrlo mnogo štete. Poslije rata osniva se (1921) centralna Univerzitetska biblioteka u Beogradu, a 1929. god. Biblioteka grada Beograda. Uvjeti za razvoj bibliotekarstva u vrijeme bivše Jugoslavije bili su otprilike isti kao i u Hrvatskoj. Na samom početku II. svjetskog rata (6. IV. 1941.) zadesio je srpsko bibliotekarstvo velik udarac, jer je toga dana u potpunosti bila uništena Narodna biblioteka u Beogradu.

Poslije oslobođenja nastalo je doba obnove knjižnica u NR Srbiji. Popunjavaju se i reorganiziraju postojeće velike knjižnice (Biblioteka Matice srpske, Univerzitetska biblioteka »Svetozar Marković«), obnavlja se Narodna biblioteka u Beogradu i osnivaju

različite znanstvene i slične knjižnice. Ali osobito velika briga posvećena je stvaranju i širenju narodnih ili pučkih knjižnica. Za pomaganje ovih knjižnica osnovan je pri Narodnoj biblioteci u Beogradu poseban bibliotečni centar (1952). U svrhu stvaranja potrebnih kadrova osniva se u Beogradu Srednja bibliotekarska škola (1948), osnovano je i Društvo bibliotekara NR Srbije (1948), a pokrenuta su i dva stručna časopisa: Bibliotekar (1948) i Knjižničar (1950).

Glavne Biblioteke u NR Srbiji jesu:

Narodna biblioteka u *Beogradu.* Ova je knjižnica nastala, kao što je rečeno, 1832. god. i to iz knjižnih zbirki prvog srpskog knjižara Grigorija Vozarevića. God. 1853. s tom su knjižnicom spojene zbirke knjiga pojedinih ministarstava. Biblioteka je vrlo rano postala nacionalna srpska knjižnica i dobila pravo na obavezni primjerak. Za njezin razvoj zaslužni su Đuro Daničić i Stojan Novaković, autor srpske bibliografije. Knjižnica je inače imala vrlo burnu povijest. Za vrijeme I. svjetskog rata bila je prevezena iz Beograda u Niš, gdje su je zaplijenili Bugari i odnijeli u Sofiju. Nakon rata vraćena je gotovo u potpunosti u Beograd. God. 1919. dobiva pravo na obavezni primjerak štampe iz cijele Jugoslavije. Znatnim dotacijama za bivše Jugoslavije narasla je gotovo na 300 tisuća knjiga i postala najbogatija knjižnica u Srbiji. Početkom II. svjetskog rata prilikom napadaja Njemačke na Jugoslaviju kod prvog bombardiranja Beograda pala je na nju zapaljiva bomba i knjižnica je izgorjela zajedno sa svim knjigama. To je golema kulturna šteta, jer je nepopravljivo propalo mnogo knjižnoga blaga (starih rukopisa, rijetkih knjiga, bogate zbirke periodica). Nakon oslobođenja učinjeni su napori da se ova knjižnica obnovi (danas posjeduje već oko 280.000 sv.). Kao i ostale centralne knjižnice drugih narodnih republika i ova biblioteka ima pravo na besplatni obavezni primjerak iz cijele Jugoslavije (savezni propisi iz 1945. i 1953.).

Univerzitetska biblioteka Svetozar Marković u *Beogradu* osnovana je 1921., a otvorena 1926. god. Među njenim fondovima nalazi se danas i dio knjižnice »Srbskog liceuma« (osn. 1844.) . Iako je ova knjižnica relativno mlada ustanova, danas broji oko 500.000 sv. Prima obavezni primjerak s područja NR Srbije.

Centralna biblioteka Srpske akademije nauka u *Beogradu.* Osnovana je 1887. god. Njoj je 1892. pridružena Biblioteka Srpskog učenog društva (1842). Razvijala se uglavnom putem zamjene s raznim akademijama i drugim znanstvenim ustanovama. Nakon preuređenja, koje je izvršeno 1951—1952. god. proglašena je javnom. Danas broji oko 250.000 sv.

Centralna biblioteka Jugoslavenske armije u *Beogradu.* Osnovana 1951. god., broji oko 100.000 sv.

Od knjižnica pojedinih fakulteta u Beogradu ističu se:

Biblioteka Pravnog fakulteta, Biblioteka Ekonomskog fakulteta, i *Biblioteka Seminara za jugoslavenske književnosti.*

Od narodnih knjižnica veće su: *Biblioteka Grada Beograda* (1929) zatim Narodne knjižnice u *Nišu* (1903), *Šapcu* te Gradske knjižnice u *Subotici* (1896, danas oko 100.000 sv.), *Vršcu* i *Pančevu.*

NR Slovenija Prve knjižnice javljaju se u Sloveniji u Srednjem vijeku uz istaknute samostane, koji se u ovim krajevima počinju osnivati od 12. st. Kao najvažnije spominjemo: cistercitske samostane *Stičnu* (1136), koji je imao svoj skriptorij i *Kostanjevicu* (1234), kod koga je utvrđena veza s Hrvatskom, zatim kartuzijanske samostane *Bistru* (1260), koji je stajao u vezi sa Sjevernom Italijom i *Pleterje* (1404), te franjevački samostan u *Ljubljani* (13. st.), koji će doći tek kasnije do većeg značenja. Ostaci knjižnice pojedinih ovih samostana sačuvali su se djelomično sve do danas u Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici u Ljubljani.

U doba reformacije i protureformacije (16. st.) javljaju se u Sloveniji prve veće izvansamostanske knjižnice. Tako nastaje protestanska *knjižnica Kranjskih deželnih stanov* od zbirke Primoža Trubara i nekih drugih slovenskih reformatorskih pisaca za potrebe protestantske škole u Ljubljani. Kad je prevladala protureformacija prešla je ova knjižnica u vlasništvo ljubljanskog biskupa.

Pod konac 17. st. (1693) osniva se u Ljubljani literarno društvo *Academia operosorum,* koja je odmah dobila svoju knjižnicu. Iako je namjera bila, da ova knjižnica bude pristupačna javnosti, nije to provedeno u djelo. Zbirke ove knjižnice danas su sastavni dio Semeništne knjižnice u Ljubljani.

Kao i drugdje u Evropi postoje u Sloveniji u 17. i 18. st. nekolike veće *plemićke knjižnice.* Najvažnije su: knjižnica knezova *Auersperga* (danas u Gornjoj Austriji), knjižnica *Janeza Vajkarda Valvasora* (1641 do 1693), koja je prodana u Zagreb i čini danas sastavni dio Metropolitanske knjižnice u Zagrebu, pa knjižnica baruna *Žige Zoisa* (1747—1819), mecene slovenskog preporoda.

God. 1596. dolaze u Ljubljanu *isusovci* i tu osnivaju svoj *kolegij* zajedno *s knjižnicom.* Kad je 1773. ukinut isusovački red, podržavljena je knjižnica njihova kolegija u Ljubljani. God. 1774. prigodom požara zavoda ova je knjižnica najvećim dijelom izgorjela. Dio knjiga odnesen je u Beč, a od ostataka i još nekih zbirki stvorena je nova t. zv. *Licealna knjižnica* (koja je dobila ime otud, što je bila u vezi s novoosnovanim Licejem). Ta je knjižnica početak današnje glavne knjižnice NR Slovenije — *Narodne in univerzitetne knjižnice* u Ljubljani. G. 1794. proglašena je ova knjižnica javnom. Darovima i kupovinom raznih zbirki istaknutih slovenskih kulturnih radnika (Jurija Japelja, Žige Zoisa, Jerneja Kopitara i Matije Čopa) ona se znatno obogatila. God. 1807. dobila je pravo na obavezni primjerak iz Kranjske, a u doba Napoleonove »Ilirije« čak iz svih »ilir-

skih pokrajina«. God. 1850. kad je ukinut ljubljanski Licej, prozvana je »študijska« knjižnica, što znači nazadak u njenu razvoju. Ipak zaslugom odličnog upravitelja Gotfrieda Muysa ona se dalje razvijala. Najvažniju prekretnicu u novijem životu ove knjižnice predstavlja god. 1919., kad dobiva pravo na obavezni primjerak štampe iz cijele Jugoslavije i istodobno počinje vršiti funkcije sveučilišne knjižnice. (Sam naziv »univerzitetna knjižnica« dobila je tek 1938. god.) Pred sam II. svjetski rat počela se seliti u novu zgradu. Tu je 1944. doživjela nesreću, (na njenu čitaonicu srušio se njemački avion i tom je prilikom izgorjelo preko 50.000 knjiga. Nakon oslobođenja kao središnja knjižnica NR Slovenije dobiva naziv Narodna in univerzitetna knjižnica i pravo na besplatni obavezni primjerak iz cijele države. NiUK ima danas oko 360 tisuća sv., preko 800 rukopisa i oko 500 inkunabula.

Uz spomenutu Licejsku odnosno študijsku (današnju Narodnu in univerzitetnu knjižnicu) osnivaju se u Sloveniji u 19. i 20. st. pojedine stručne i specijalno znanstvene knjižnice. Takve su: *Muzejska knjižnica u Ljubljani* (1821), *Knjižnica pravničkog društva u Ljubljani* (1864), *Knjižnica Zgodovinskoga društva* (danas Študijska knjižnica) u *Mariboru* (1903), pa knjižnice pri fakultetima i pojedinim zavodima.

Počevši od polovice 19. st. javljaju se i prve knjižnice za narod. To su bile razne *župne knjižnice* na selima i *čitaoničke knjižnice* po gradovima. Ali o osnivanju većeg broja čitaonica na području današnje NRS može se govoriti tek od 1860. Počevši od 70-ih godina prošlog stoljeća osnivaju se razna radnička društva, pa tad nastaju i prve *radničke knjižnice*. Među važnijim starijim pučkim knjižnicama spominjemo: *Ljudsku knjižnicu u Mariboru* (1906), *Mestnu knjižnicu u Ljubljani* (1901), koja se kasnije prozvala Slovanska knjižnica sa zadaćom skupljanja slavenskih literatura, te *Delavsku knjižnicu u Ljubljani* (1926).

Poslije oslobođenja pošlo je bibliotekarstvo u NR Sloveniji snažnim korakom naprijed. Uz veliki razvoj pučkih knjižnica, kojih organizaciju provodi »Ljudska prosvjeta«, karakterističan je za ovu republiku osnutak većeg broja t. zv. *študijskih knjižnica* u istaknutijim gradovima pokrajine sa zadatkom, da omoguće znanstveni rad u manjim centrima. Tako se sad osnivaju študijske knjižnice u *Celju, Novom Mestu, Postojni, Ptuju, Kranju* i dr. Važna je i *Gradska knjižnica u Kopru*, koja broji danas oko 70.000 sv.

NR Bosna i Hercegovina Najstarije poznate knjižnice u Bosni javljaju se dolaskom franjevaca i osnutkom njihovih samostana (od 13. st. dalje). Glavne su *Sutjeska, Kreševo, Fojnica, Visoko* i *Olovo*. Za vrijeme turske uprave ove knjižnice često bivaju uništavane i nanovo podizane. Da li je i prije toga bilo kakvih zbirki knjiga kod pripadnika bogumilske vjere, koji se pojavljuju na području Bosne počevši od 12. st., možemo samo nagađati na temelju sačuvanih književnih spomenika (ulomci iz sv. knjiga, apokrifi) te nekoliko imena bogumilskih pisara knjiga (tepčija Batalo, Hval Krstijanin, Radosav Krstijanin). Knjige su se prepisivale i u pravoslavnim manastirima, koji se osnivaju nakon dolaska Turaka *(Žitomislić, Zavala)*. Prvu poznatu tursku knjižnicu u Basni i Hercegovini osnovao je u *Sarajevu* 1537. god. Gazi Husrevbeg, turski upravitelj Bosne, koji je učinio vrlo mnogo za kulturni i prosvjetni procvat ove zemlje. Husrevbegova knjižnica postoji i danas. Obogaćena u novije doba vrijednim zbirkama orijentalnih knjiga i rukopisa ona je danas najveća knjižnica te vrste u NR BiH (15.000 sv., 4000 rukopisa i preko 3000 isprava).

Za vrijeme turske vladavine nije inače moglo biti govora o kakvom većem razvitku prosvjetnog života. Jače kulturno gibanje u BiH počinje tek u drugoj polovici 19. st. U to se doba osnivaju prve *narodne čitaonice (Brčko* 1859, *Mostar* 1861, *Banja Luka*

1866), a broj će njihov znatno porasti nakon okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske (1878). Najveća knjižnica podignuta u ovo doba jest *Biblioteka Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (1889). Ona se naročito posvetila sabiranju literature o Bosni te domaćih knjiga i rukopisa. (Posjeduje oko 50.000 sv.)

Druga važna specijalna znanstvena knjižnica jest *Biblioteka za ispitivanje Balkana u Sarajevu,* koju je osnovao 1908. Karlo Patsch (danas u okviru Naučnog društva BiH.).

Početkom 20. st. osnovane su u Sarajevu *Radnička knjižnica* (1904), *Knjižnica srpskog prosvjetnog društva »Prosvjeta«* (1912) i *Knjižnica hrvatskog kulturnog društva »Napredak«* (1926). Ova su društva veoma zaslužna za razvoj pučkih knjižnica u Bosni i Hercegovini, jer su osnovala cio niz svojih podružnica u raznim mjestima ove republike. Zanimljivo je istaknuti, da je Napredak imao prije rata preko 50 putujućih knjižnica za selo.

God. 1927. osnovana je *Biblioteka Radničke komore u Sarajevu,* koja je također imala niz podružnica u radničkim centrima BiHa.

Nakon II. svjetskog rata znatno se povećao rad na širenju knjižnica u NR BiH. Prije svega osnovan je veoma velik broj *pučkih knjižnica.* God. 1945. osnovana je u Sarajevu velika *Narodna biblioteka Bosne i Hercegovine,* s kojom se 1949. fuzioniraju spomenuta Prosvjetina i Napretkova knjižnica te neke druge zbirke. Kao središnja biblioteka ove republike dobila je pravo na obavezni primjerak iz cijele države, a vrši također i funkciju sveučilišne knjižnice u Sarajevu. Danas broj oko 225.000 sv.

NR Crna Gora
NR Makedonija

U Crnoj Gori prilike za razvoj knjižnica počevši od dolaska Turaka bile su vrlo teške, iako stanoviti dio Crne Gore nije nikada potpuno priznavao turske vlasti. Osim pojedinih manastira, među kojima se ističe cetinjski manastir *Savina* pa *Sv. Trojica* kod *Plevalja* (koja i danas posjeduje preko 100 rukopisa), prvi počinju sabirati veće zbirke knjiga pojedini knezovi. Najstarije takve djelomično sačuvane privatne knjižnice jesu: knjižnica Petra I. Petrovića i njegova nasljednika velikog pjesnika Petra II. Njegoša. Od ovih je knjižnica danas sačuvano oko 300 knjiga.

Od druge polovice 19. st., a naročito poslije 1878., počinju se po Crnoj Gori osnivati u većem broju *čitaonice.* Najstarija je *Cetinjska čitaonica* iz 1868. g. To je prva čitaonica i javna knjižnica u Crnoj Gori, koja je s vremenom nabavila čak i svoju tiskaru.

God. 1896. udaren je temelj *Knjaževsko-crnogorskoj biblioteci i muzeju* na Cetinju. Ta je biblioteka za vrijeme I. svjetskog rata bila odnesena od okupatorskih vlasti (oko 15.000 sv. i preko 100 rukopisa). Za vrijeme bivše Jugoslavije nastale su nešto bolje prilike, ali do većeg razvoja knjižnica u Crnoj Gori dolazi tek poslije narodnooslobodilačkog rata. On se odvija otprilike u istim oblicima i istim tempom kao i u ostalim narodnim republikama FNRJ (osnovano preko 800 masovnih biblioteka i čitaonica). Najveća knjižnica danas u Crnoj Gori jest *Centralna Narodna biblioteka NRCG na Cetinju,* osnovana je 1946, broji danas oko 90.000 sv. i prima obavezni primjerak iz cijele FNRJ.

Narodna republika Makedonija, koja je od svih dijelova Jugoslavije najdulje ostala pod turskom upravom (sve do balkanskih ratova 1912—1913), imala je manje mogućnosti i prilike nego ijedna naša republika da radi na izgrađivanju svoje narodne prosvjete i kulture i stvaranju svojih knjižnica. Međutim u ranom Srednjem vijeku bila je ona glavno ishodište i žarište slavenske pismenosti (rad Sv. Ćirila i Metoda i njihovih učenika, brojni sačuvani glagoljski i ćirilski spomenici s toga područja). Od sredovječnih manastira naročito su se isticali u Makedoniji: *Sv. Kliment* i *Sv. Naum kod Ohrida* (10 st.), *Pohor Pčinski* (11 st.), *Treskavac* i niz drugih.

Prvi počeci kulturnog gibanja u Makedoniji u novije doba, javljaju se potkraj 18. st. God. 1833. spominje se u *Velesu* jedna *općinska knjižnica*, a iz kasnijeg vremena ima vijesti i o školskim knjižnicama. Od šezdesetih godina 19. st. javljaju se prve čitaonice ili *čitališta (Prilep, Solun, Skopje* i dr.) Iz ovoga vremena poznata je i jedna privatna biblioteka učitelja J. H. Konstantinova-Džinota. Prva velika knjižnica na području NR Makedonije osnovana je tek 1922., to je *biblioteka Filozofskog fakulteta u Skopju* (Univerzitetska i narodna biblioteka). Ali pravi razvoj na ovome polju počinje i u ovoj republici tek iza oslobođenja. Uz veći broj pučkih knjižnica sada se osnivaju nove fakultetske knjižnice. Glavna biblioteka u NR Makedoniji danas jest *Narodna biblioteka u Skopju,* nasljednica biblioteke Filozofskog fakulteta. Osnovana 1944. ona broji danas preko 250.000 sv., vrši funkciju središnje knjižnice ove republike i kao takva prima besplatno obavezni primjerak iz cijele FNRJ.

Općenito se može reći, da je bibliotekarstvo u Narodnoj republici Jugoslaviji poslije Oslobođenja učinilo vrlo veliki napredak kako u broju novoosnovanih knjižnica, tako i na polju njihove organizacije. Dosadašnji postignuti uspjesi najbolja su garancija, da će ono u novim uvjetima u potpunosti izvršiti svoju zadaću t. j. postati jedan od najvažnijih faktora u kulturnom životu naših naroda.

VAŽNIJA PRISTUPAČNA BIBLIOTEKARSKA LITERATURA, U KOJOJ JE OBRAĐENA POVIJEST PISMA, KNJIGE I KNJIŽNICA

a) *Bibliotekarski časopisi:*

Bibliotekar. Beograd, 1948.
Narodna knjiga. Zagreb, 1948—1950.
Vjesnik biblitekara Hrvatske. Zagreb, 1950.
Knjižničar. Novi Sad, 1952.

Library journal. New York, 1876. — (najvažniji anglosaski časopis za pučko bibliotekarstvo).
Zentralblatt für Bibliothekswesen. Leipzig-Berlin, 1884.
Library quarterly. Chicago, 1931.
Bücherei und Bildung. Bremen, 1949.
Libri. Copenhagen, 1950.

b) *Opći prikazi i priručnici:*

Pirjevec, A. Knjižnice in knjižničarsko delo. Celje, 1940.

Fumagalli, G. Bibliografia. 4. ed. Milano, 1935.
Handbuch der Bibliothekswissenschaft. Begr. von Fritz Milkau. Leipzig, 1931. (2. Aufl., 1950.)

c) *Povijest pisma:*

Nagy, J. Nacrt latinske paleografije. Zagreb, 1925.
Stanojević, S. Narodna enciklopedija. Zagreb, 1926.—1929. (Članci: Glagoljica, Paleografija).
Tentor, M. Pismo i postanak alfabeta. Zagreb, 1931.
Tentor, M. Latinsko i slavensko pismo. Zagreb, 1932.

Hrvatska enciklopedija. Zagreb, 1941—1945. (Članci: Baščanska ploča, Bosančica, Ćirilica).

Kulundžić, Z. Knjiga o knjizi. Zagreb, 1951.

Novak, V. Latinska paleografija. Beograd, 1952.

d) *Povijest knjige* (tiskarstva, knjižarstva i sl.):

Novaković, S. Srpska knjiga, njeni prodavci i čitaoci u 19. veku. Beograd, 1900.

Stojanović, Lj. Stare srpske štamparije. Beograd, 1902.

Klaić, V. Književnost u Hrvata. Zagreb, 1922.

Kolendić, P. Zadranin Šime Kožičić i njegova štamparija na Rijeci, Skoplje, 1934.

Breyer, M. Senj — kolijevka hrvatskog tiskarstva. Zagreb, 1940.

Bučar, F. O hrvatskoj protestantskoj tiskari u Njemačkoj u 16. st. Zagreb, 1943.

Breyer, M. O starim i rijetkim jugoslavenskim knjigama. Zagreb, 1952.

Muzej primenjene umetnosti. Rukopisna i štampana knjiga. Beograd, 1952. (Katalog knjiga i članak: D. S. Radojičić. Istoriski razvitak srpske rukopisne i štampane knjige).

Pejanović, D. Štamparije u Bosni i Hercegovini 1929—1951. Sarajevo, 1952.

Dahl, S. Geschichte des Buches. 2. Aufl. Leipzig, 1941.

Mac Murtrie, D. C. The book. The story of printing and bookmaking. 7th ed. New York, 1948.

e) *Povijest knjižnica:*

Deželić, V. O evoluciji modernih slobodnih knjižnica. Zagreb, 1908.

Fancev, F. Kr. Sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zagreb, 1925.

Stanojević, S. Narodna enciklopedija. Zagreb, 1926—1929. (Članak Biblioteke).

Congrès international de bibliothécaires à Prague 1926. Prague, 1928—1929. T. 1—2. (Članak: F. Fancev, Razvitak hrvatskih biblioteka, str. 139 i d.)

Pivec-Stelè, M. Naše knjižnice. Ljubljana, 1933. (+ Dodatak).

Badalić, J. Javne knjižnice u Savskoj banovini. Zagreb, 1937.

Prvi kongres bibliotekara FNRJ održan u Ljubljani 1949. Beograd, 1950.

Les bibliothèques yougoslaves. Zagreb, 1954.

Yougoslav libraries. Zagreb, 1954.

Enciklopedija Jugoslavije. Zagreb, 1955. (Članak: Biblioteke).

Enciklopedija Leksikografskog zavoda. Zagreb, 1955. (Članak: Biblioteka).

Hessel, A. Geschichte der Bibliotheken. Göttingen, 1926. (Engl. prijevod: A history of libraries. Washington, 1950.)

Vorstius, J. Grundzüge der Bibliotheksgeschichte. 4. Aufl. Leipzig, 1948. (5. erw. Aufl. Leipzig, 1954.)

Predeek, A. Hundert Jahre freie öffentliche Bibliotheken. (U: Zentralblatt für Bibliothekswissenschaft, 1951., H. 1—2.)

SADRŽAJ

UVOD 3

KRATAK PREGLED POVIJESTI PISMA

Razni načini sporazumijevanja među ljudima. Postanak govora 7
Postanak pisma 8
Najvažnija alfabetska pisma: grčko, latinsko i slavensko pismo 16
Feničko pismo 16
Grčko pismo 17
Latinica 18
Slavensko pismo 23

KRATAK PREGLED POVIJESTI KNJIGE

Pisaći materijal 27
Pribor za pisanje 34
Pregled povijesti tiska 39

POVIJEST KNJIŽNICA

Stari vijek
Stari Orijent 49
Grci 51
Kartažani 54
Rim 54
Srednji vijek
Rani Srednji vijek 58
Karolinška renesansa 60

Arapi 62
Kasni Srednji vijek 62
Novi vijek
Doba humanizma i renesanse (otprilike 1.400—1550) 65
Doba kasne renesanse i baroka (polov. 16.—17. st.) 69
18. st. do Francuske revolucije 73
Knjižnice u 19. i 20. st. 78
Narodne knjižnice 84
Pregled povijesti knjižnica u FNRJ
NR Hrvatska 93
NR Srbija 102
NR Slovenija 106
NR Bosna i Hercegovina 109
NR Crna Gora i Makedonija 110
Važnija pristupačna bibliotekarska literatura, u kojoj je obrađena povijest pisma, knjige i knjižnica . . 113

Šime Jurić
PREGLED POVIJESTI KNJIŽNICA

*

Korektor
BRANKA LONČAR

*

Opremio
ZOLTAN GABOR

*

Štampanje ove knjige dovršeno mjeseca aprila 1956 g. u Štamparskom zavodu »Ognjen Prica« u Zagrebu